

PRIKAZI

Feral Atlas. The More-Than-Human Anthropocene, Anna Tsing, Jannifer Deger, Alder Keleman Saxena i Feifei Zhou, ur., Stanford University Press, Stanford, 2020.

Što je *Feral atlas*? Premda u nazivu nosi prepoznatljivu nam riječ atlas, ovaj projekt ne korespondira s klasičnim poimanjem atlasa kao kolekcije karata. Doduše, radi se svakako o projektu mapiranja koji pokušava angažiranjem digitalnih tehnologija i umjetnosti otvoriti prostor za znatizelju o antropocenu i “odbjegli” ekologijama.

U hrvatskom jeziku ne pronalazimo riječ koja adekvatno prevodi *feral* – premda se često prevodi kao “divlje”, pa tako *feral cat* postane divlja mačka iako bi ulična mačka bilo ispravnije. U slučaju *Feral atlasa* ipak bi “divlje” značilo nešto drugo, a ovdje se specifično referira na ono što je izvan ljudske kontrole, a nastaje unutar pokušaja izvršavanja imperijalne i industrijske kontrole. Stoga prije možemo govoriti o “odbjeglom” atlasu, atlasu koji mapira ono što su neki ljudi mislili da imaju pod kontrolom, ali se pokazalo da to ipak nije slučaj.

Urednice i kuratorice ovog transdisciplinarnog projekta koji spaja digitalnu humanistiku i umjetnost s društvenim i prirodnim znanostima su tri antropologinje Anna L. Tsing (Sveučilište u Kaliforniji, SAD), Jennifer Deger (Sveučilište James Cook, Australija) i Alder Keleman Saxena (Sveučilište Yale, SAD), te arhitektica i umjetnica Feifei Zhou (Sveučilište za umjetnost, London, UK). Međutim, ovo je zapravo kolekcija radova više od stotinu znanstvenika, humanista i umjetnika koji nas pozivaju da istražimo neplanirane učinke ljudskih infrastrukturnih projekata.

Izdavač *Feral atlasa* je Stanford University Press, a promocija je održana 20. listopada 2020. godine putem platforme Zoom. Osobno smo prisustvovala toj promociji, na kojoj je više od 3000 ljudi s velikim iščekivanjem pratilo Annu Tsing dok je objašnjavala sam projekt kao i razne načine navigacije kroz njega. Riječ je o interaktivnoj digitalnoj platformi koju možete pratiti kroz detonatore antropocena, a to su invazija, imperija, kapitalizam, akceleracija (ubrzanje). Svaki od tih detonatora popraćen je konkretnim istraživanjima u raznim dijelovima svijeta (79 istraživanja), crtežima, arhitektonskim infrastrukturnim mapama, digitalnim simulacijama, videopoemama i znanstvenim radovima. Interaktivne točke na crtežima daju vam više informacija i otvaraju razne “ostatke” ili učinke detonatora, nešto što nije bilo planirano, ali je nastalo kao efekt, i dalje generira nove učinke (kao što su na primjer smetlišta, gomile, zaraze itd.). *Atlas* ukazuje na relacijsku povezanost učinaka raznih infrastrukturnih projekata, promjene koje su nastale u

prirodi, čudne simbioze koje su proizašle iz raznih destrukcija. Na primjer, ako pratite učinke “gomile”, u zvučnim videoprimjerima možete vidjeti na konkretnim situacijama što pretjerano gomilanje znači, možete vidjeti gomilu ljudi u podzemnim željeznicama, nagurane kokoši na farmama, nagurane ribe u ribnjacima, kao i učinke tih natrpanosti te njihovu povezanost s gomilanjem monokultura (žitarice), počecima i razvojem kapitalizma, kolonijalizma i imperijalizma, i mreženje njihovih učinaka na društvo u kakvom danas živimo. Važno je uočiti te učinke, tvrdi Tsing, koje zbog slijepog vjerovanja u ideju progressa i napretka nismo naučeni vidjeti, kako bi zajedno, iz raznih perspektiva mogli razmišljati o mogućim imaginarijima života na planetu.

Sam termin antropocen je mnogoznačan. U geologiji on označava još neusuglašeno geološko razdoblje ili vremenski interval koji je nastao zbog utjecaja čovjeka. Iako se geolozi ne mogu složiti oko toga kad je taj vremenski interval počeo, generalno se misli na period koji uključuje kolonizaciju i imperijalizam kao i industrijalizaciju. No termin koriste i drugi znanstvenici iz raznih disciplina kako bi razumjeli promjene u kojima trenutno živimo, a čiji je uzročnik ljudsko djelovanje koje je proizvelo čitav niz “odbjeglih” ekologija, jer ono što čovjek naziva “prirodom”, kako ističe Tsing, nije pasivno, stoga je nužno primijetiti neplanirane učinke ljudskog djelovanja. I u tome je nužan heterogeni pristup koji uključuje kako razne znanstvene discipline tako i aktiviste, umjetnike i autohtono stanovništvo u raznim dijelovima svijeta. Za Tsing, učinci antropocena su nejednaki u različitim dijelovima svijeta, stoga je važno pristupiti mu sa svim kompleksnostima koje određeni lokalitet nosi sa sobom. Antropocen je ujedno i globalan i lokalan, a njegova “pjegavost” ukazuje na razne nejednakosti i odnose moći koji ne homogeniziraju ljudsku zajednicu, već, upravo suprotno, ukazuju na heterogeno djelovanje detonatora (kapitalizma, invazije, imperije, ubrzanja) kako na ljude tako i na ono što ljudi nazivaju “prirodom”, a što je primarni fokus *Feral atlasa*.

Na stranicama *Feral atlasa* možete naći čitav niz članaka. Njih možete čitati uspooredno s videopoemama ili digitalnim simulacijama, ali i zasebno u svojevrsnoj knjižnici koja je nastala kao rezultat petogodišnjeg istraživanja (2013–2018) koje su urednice projekta vodile u Danskoj (Sveučilište Aarhus). Osim raznih članaka, u knjižnici *Feral atlasa* možete pronaći i upute za radionice, kao i izvedbene planove za sveučilišne kolegije na raznim stupnjevima. Jedna od specifičnosti *Feral atlasa* je to da on funkcionira i za osnovnoškolce i za znanstvenu i umjetničku zajednicu. U svakom slučaju, radi se o inovativnom pristupu koji, uzimajući u obzir razne povijesne kontekste u kojima nastaje antropocen, ukazuje na “nezavršenost budućnosti” te nije iznenađujuće da je *Feral atlas* dobitnik nekoliko znanstvenih nagrada, a prepoznat je i na umjetničkim bijenalima i arhitektonskim trijenalima. Jednom kad krenete na putovanje, nikad ne znate gdje će vas odvesti i s čime će vas iznenaditi. Kliknite na frontalnoj stranici platforme na jedan od lebdećih objekata koji simbolizira “odbjegle” ekologije i prepustite se daljnjem istraživanju.

Web stranica: <http://feralatlas.org/>

Senka Božić-Vrbančić i Jelena Kupsjak

Ekofeminizam. Između ženskih i zelenih studija, Goran Đurđević i Suzana Marjanić, ur., Durieux, Zagreb, 2020., 479 str.

Prije nešto više od pet godina jedna od vodećih ekofeministkinja današnjice Vandana Shiva odaslala je novogodišnju poruku za 2015. godinu, godinu koju je UN-ova organizacija za hranu i agrikulturu proglasila godinom tla. Tom je prilikom Vandana Shiva zaključila: “Svi smo mi sjeme. Neko vrijeme možemo ležati u zemlji, no u pravom trenutku klijamo u eksploziji svojih potencijala. (...) Sjeme koje sijemo, sjeme nade i ljubavi, sjeme obilja i kreativnosti bit će sjeme koje će se razmnožiti i pokazati nam put naprijed” (Zelena mreža aktivističkih grupa 2015).

Razmišljajući o zborniku *Ekofeminizam: između ženskih i zelenih studija*, njegovim dosezima i potencijalima, riječi Vandane Shiva duboko odzvanjaju. Jer doista, silan trud koji su urednici Goran Đurđević i Suzana Marjanić uložili u realizaciju ovog zbornika, sjeme koje su posadili, urodilo je plodom. Možda još bitnije, plodom namijenjenim daljnjoj diseminaciji. Naime, riječ je o pionirskom pothvatu, prvom ekofeminističkom zborniku na hrvatskom jeziku koji predstavlja multidisciplinarni, holistički pristup razmatranju razvoja ekofeminizma, prožet političkim angažmanom i aktivističkim djelovanjem. Oplemenjen pristupima feminizma, environmentalizma, kritičke animalistike, rasnih, klasnih i rodnih studija te njihovim konvergencijama, zbornik *Ekofeminizam* možemo shvatiti i kao svojevrsni *handbook* za život i za djelovanje u vremenu antropocena, odnosno kapitalocena.

Jer prije svega, radi se o kompendiju takozvanog *stvarno korisnog znanja* – pojma nastalog početkom 19. stoljeća koji su radnici u Ujedinjenom Kraljevstvu počeli koristiti s namjerom da se suprotstave obrazovanju koje su za radnike organizirali kapitalisti, vlasnici tvornica, a čija je glavna motivacija bila usmjerena k efikasnijoj proizvodnji, odnosno daljnjoj eksploataciji (*What, How & for Whom* 2014: 19). U slučaju ovog zbornika riječ je o marginaliziranim znanjima koja zahvaljujući naporima akademskog anarhizma ipak iznalaze svoj put k voljnoj publici. Neka od stvarno korisnih znanja ovog zbornika leže u seminalnim radovima Susan Griffin, Carolyn Merchant i Ariel Salleh objedinjenima u poglavlju “Ekofem-izvori” te radovima Branke Galić i Ivanke Buzov u poglavlju “Ekofem-regija: zeleni odjeci” koji kontekstualiziraju, historiziraju, pa čak i kanoniziraju odjeke ekofeminističkog pokreta. Međutim, stvarno korisno znanje leži i u njihovim upozorenjima te molbama usmjerenima k budućnosti. Tako Susan Griffin apelira na promjenu perspektive, promjenu načina na koje promatramo svijet oko sebe, ali i sebe same, promjenu koja kao takva može biti začetak dubinske promjene sustava u kojemu živimo.

Kao što urednici naglašavaju u uvodniku zbornika, specifičnost ekofeminizma očituje se u tome što nudi konkretna rješenja i pogled u budućnost. Naime, ekofeminizam se veže uz pojmove poput politike solidarnosti i etike brige prema kojoj je ignoriranje tuđe patnje moralni prekršaj, o čemu piše Natalija Iva Stepanović u svom radu “Radikalna empatija – feminizam, nejedenje mesa i aktivističke prakse”. Temom hranjenja kao nadasve političkog čina kojim konstruiramo svoj identitet, ali i svoju stvarnost bave se i Suzana Marjanić, Diana Didulica, Neda Radulović i Mia Felić u poglavlju “Ekofem-regija: zeleni odjeci” te Snježana Klopota i Lidija Bernardić u poglavlju “Ekofem-eseji i prikazi: ekofem-knjiga”. Autorice problematiziraju eksploataciju životinja i ekspliciraju ekofemini-

stički svjetonazor u kojemu je specizam jednakovrijedan rasizmu, seksizmu, šovinizmu i kolonijalizmu – on je nedopustiv. Ekofeminizam u tom smislu šalje jasnu, vrlo logičnu i prijemčivu poruku: nitko nije slobodan dok svi nismo slobodni. Autorice uviđaju širu sliku, mrežu posljedica koju stanje potlačenosti prouzrokuje, a jedna od najznačajnijih je utjecaj na ubrzavanje klimatskih promjena koji potiče eksploatacija životinja u prehrambenoj industriji.

To implicitno razumijevanje uzročno-posljedičnih veza koje cjelokupni život na svijetu čini premreženim za ekofeminizam je supstancijalno. Hijerarhije i linearni sustavi dokidaju se djelovanjem u zajednici, ali i formiranjem autonomnih zajednica, kao što su to komune i ekosela. Tako Lejla Mušić u svom radu o sestrama osnivačicama u sociologiji ističe primjer velike sociologinje Jane Addams, koja je 1889. godine u Chicagu osnovala *Hull House*, vrstu komune za beskućnike, u kojoj su postojali svi vidovi života, od kafića do biblioteke. U toj se multifunkcionalnoj kući odvijala snažna akademska aktivnost, a ondje su živjeli i sociolozi i socijalni radnici koji su proučavali načine života u tako uređenoj zajednici. Tako osmišljen koncept socijalne nastambe donekle se podudara i s nastojanjima pojedinih ekosela čiju hijerarhijsku strukturu istražuje Martina Topić. Njezina početna premisa tiče se sklonosti žena ka kolektivizmu i antihijerarhizmu, a koja se osim u spomenutim ekoselima oživotvoruje i u aktivističkom djelovanju.

Pritom je aktivističko djelovanje prilično široko postavljeno, no osvrnut ću se na prakse edukacije i disperziranja znanja koje su analizirane i promišljene u radovima Sandre Iršević, Gorana Đurđevića i Dine Glavan. O aktivizmu koji se ostvaruje posredstvom novih medija i društvenih mreža piše Sandra Iršević, koja analizira na koji se način stvara aktivna publika srpskog portala *Ecofeminizam* te kakav potencijal njihovo tumačenje i kritičko promišljanje publiciranih tekstova može imati za djelovanje izvan virtualnog prostora. S druge strane, Goran Đurđević u svom radu pruža pregled mogućnosti i praktičnih ideja za uvođenje ekofeminističkih sadržaja u edukacijske sisteme, od vrtića do sveučilišta. Prema autorovu mišljenju, znanja o zaštiti prirode, rodnoj ravnopravnosti, radničkim pravima i kritika kapitalizma temeljne su postavke ekofeminizma koje trebaju biti integrirane u kurikulume, u postojeće predmete kroz projektnu i problemsku nastavu. Pritom Đurđević apostrofira nužnost holističkog pristupa karakterističnog za ekofeminizam, obuhvaćanjem društveno-humanističkih predmeta i prirodnih znanosti, među kojima kao vezivno tkivo stoji ekofeminizam. Dina Glavan kroz svoj rad "Dekolonizacija pisanjem kroz metodološke leće Linde Tuhiwai Smith" također pruža set alata kojima je moguće djelovati unutar zajednica. Naime, Glavan razrađuje pojam dekolonizacije i predstavlja 25 indigenih projekata Linde Tuhiwai Smith, odnosno 25 načina putem kojih se dekolonizacija može ostvariti, pri čemu je pisanje dekolonizirajući alat. Pisanje s margine prema centru, pisanje o realističnom iskustvu iz pozicije autentičnosti u tom smislu predstavlja davanje glasa svima potlačenima te potiče procese dekolonizacije i osvještavanja i kod pisaca i kod publike.

Ekofeministički pristup tako doista daje konkretna rješenja djelovanja u svakodnevici, koja imaju mogućnost anulirati temeljnu opoziciju ja:oni i sve druge dihotomije koje iz nje proizlaze. Međutim, ovaj nam zbornik nudi i niz priloga koji se bave interpretacijama umjetničkih radova kao proizvoda dominantne kulture, ali i supkulture. Neke se autorice bave kritikom, dok druge teže afirmaciji ili analizi pojedinih umjetničkih projekata, tj. djela filmske i vizualne umjetnosti te književnosti. Petra Belc Krnjić pruža femi-

nističku kritiku zoomorfizma na filmu kroz rad “Filmske mačke”, dok Leopold Rupnik interpretira restaurativni kolaborativni i svakako ekofeministički projekt izraelske ekološke umjetnice Shaki Zakai pod nazivom “Betonski potok”. Analizom književnih djela kroz ekofeministički pristup u polju beletristike bavile su se Lada Čale Feldman, Sanja Kajinić i Marijeta Bradić, Marijana Bijelić i Paula Čaćić dok su prikaze i interpretacije znanstvenih radova ponudili Andrija Golubović, Branislava Vičar i Jana Ažić. Predstavljani u poglavljima “Ekofem-regija: ekofem književna i vizualna teorija” i “Ekofem-eseji i prikazi; ekofem knjiga”, prethodno navedeni radovi daju uvid u uredničko promišljanje zbornika, koje se zasniva na, kako je već spomenuto, holističkom i multidisciplinarnom pristupu, prožimanju ekofeminizma kroz sva polja kulturne produkcije.

Među njima se posebno ističe poezija, kojoj su urednici posvetili čitavo poglavlje “Ekofem-poezija”. Susan Griffin, ekofeministica i pjesnikinja u radu “Održivost i duša” progovara o banalizaciji poezije i osjećaja izraženih spram prirode te navodi: “Čak i ako smo u osnovnoj školi imali priliku čitati djela proslavljenih pjesnika i pjesnikinja kao što su ‘Smile O voluptuous cool-breath’d earth’ Walta Whitmana ili ‘The skies can’t keep their secret’ Emily Dickinson, shvatili smo da je to ‘samo poezija’. Oni među nama koji su studirali književnost na sveučilištima i nisu uspjeli razumjeti ovo predavanje, uskoro su naučili da su ti pjesnici i pjesnikinje krivi za ono što je John Ruskin, književni kritičar, estetičar i sociolog iz 19. stoljeća, nazvao ‘pathetic fallacy’, greškom pridodavanja ljudskih kvaliteta, kao što su inteligencija, emocija ili kapacitet sadržavanja značenja, prirodi” (str. 21). Poezija koja označava kraj ove publikacije, a prožeta je ekološkom, feminističkom i nadasve ekofeminističkom mišlju, predstavlja izvore jednakovrijednim radovima iz drugih poglavlja. Poezija Mirjane Miljković, Monike Herceg, Luke Antića, Lare Mitraković, Martine Lončar, Lane Bojanić, Eme Pavlović i Dubravke Đurić duboko senzibilizira čitatelja, otvara put riječima u dušu i na nježan način upućuje na to da moramo obratiti pozornost. Na okoliš, na ljudske i ne-ljudske životinje, na sva bića koja su nekoć nastavala ovaj svijet, koja ga nastavaju ili će ga tek jednoga dana nastavati i nanovo stvarati.

Zaključila bih osvrt na ovaj ambiciozan projekt uredničkog tima s osjećajem zahvalnosti. Mišljenja sam da zbornik *Ekofeminizam* nije samo bitna referentna točka za daljnja akademska istraživanja nego može pripomoći i mijenjanju svijesti, mijenjanju svijeta.

Maja Flajsig

Transformacija rada. Narativi, prakse, režimi, Ozren Biti i Reana Senjković, ur., Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2021, 388 str.

Zbornik radova *Transformacija rada: narativi, prakse, režimi* propituje procese transformacije rada i njihove dalekosežne posljedice u sferi ekonomije, prava, rodnih odnosa i svakodnevnog života. Pojavu i značenje novih oblika rada kontekstualizuje u širem vremenskom okviru, povezujući ih sa diskursima o klasi od perioda socijalizma do danas, kao i sa procesima deindustrijalizacije, koji su obeležili poslednjih nekoliko decenija i dra-

stično uticali na (samo)percepciju društva, dominantne diskurse o radu i radnicima te na njihovo (samo)razumevanje kao društvenih subjekata. Iako se u prilogima najviše pažnje posvećuje transformacijama industrijskog rada i posledicama deindustrijalizacije, autorke i autori se dotiču i drugih relevantnih aspekata koji definišu prirodu rada u savremenim socioekonomskim uslovima, poput odnosa između rada, klase i roda, prekarizacije, intenzifikacije i fleksibilizacije rada, afektivnog rada, komodifikacije svakodnevnog života, odnosa između profesionalnog i amaterskog rada te odnosa između rada u javnoj i privatnoj sferi, rizika povezanih sa radom i sl. Transformacije rada i radnih odnosa ne smeštaju se samo u dijahroni kontekst, već i u komparativnu perspektivu: osim radova koji se bave hrvatskim socioekonomskim kontekstom, zbornik sadrži i tekstove o različitim aspektima rada u Srbiji, Mađarskoj, Sloveniji, Bugarskoj, Nemačkoj, a posebna pažnja posvećuje se transnacionalnoj perspektivi (“seljenje” radnih mesta iz Nemačke u Mađarsku, rad povezan sa izbeglicama u Hrvatskoj te rad migrantkinja iz Bosne i Hercegovine u Nemačkoj). Ovaj širi kontekst izuzetno je važan zato što omogućava razumevanje režima rada i socijalne, političke i ekonomske dimenzije njihovih promena u konkretnim socioekonomskim i istorijskim uslovima te na liniji transformacija iz socijalizma u postsocijalizam na evropskoj periferiji i u kontekstu pridruživanja Evropskoj uniji. Tako se promišljanja o transformacijama rada u Hrvatskoj i drugim društvima jugoistočne i centralne Evrope artikulišu kao problemsko polje unutar kojeg je moguće problematizovati trijumfalistički narativ o “prirodnom” prelasku iz industrijskog u postindustrijsko društvo.

Prilozi su u zborniku organizovani u pet tematskih celina. U prvom delu se iz filozofske i pravne perspektive propituju temeljni koncepti povezani sa radom i njegovom transformacijom, kao što su klasa, prekarnost i moralna ekonomija. Ovi se koncepti interpretiraju unutar režima proizvodnje znanja. Sven Cvek u svom prilogu ukazuje na klasni aspekt proizvodnje znanja o društvu i rasvetljava tendencije u društvenim raspravama iz perioda poznog socijalizma u Jugoslaviji, koje su u značajnoj meri odredile našu postsocijalističku sadašnjost. Tekst Mislava Žitka posvećen je konceptu prekarnosti, koji analizira na nivou društvenih politika, u okviru klasnih teorija te u odnosu na koncept moralne ekonomije E. P. Thompsona. Mario Reljanović na primeru Srbije osvetljava nove oblike rada kao što su prekarni, fleksibilni i agencijski rad te njihovu povezanost s transformacijom radnog prava u društvima bivše Jugoslavije.

U radovima iz drugog dela zbornika uspostavlja se veza između prekarizacije i intenzifikacije rada u današnjim uslovima te procesa deindustrijalizacije, zatvaranja fabrika i rastakanja društvenih struktura i svetova koji su se oko njih oblikovali. Reana Senjković podrobno analizira pojam postsocijalističke nostalgije fokusirajući se na njegovu upotrebu u naučnim studijama u kojima se koriste i interpretiraju iskazi o promenama koje su uticale na razumevanje rada i zaposlenosti. Sanja Potkonjak i Tea Škokić propituju koncept višestruke temporalnosti i koriste ga kao prizmu za refleksiju nad sopstvenim etnografskim istraživanjima hrvatskog deindustrijalizovanog grada Siska. Nina Vodopivec se fokusira na doživljaje nekadašnjih radnica tekstilne fabrike Mura u Sloveniji – njihova telesna iskustva i sećanja na rad, iz kojih izbijaju osećaji prevarenosti, gubitka poverenja, razočaranja, ali i samopouzdanje, samovrednovanje i narativi o snalažljivosti i preživljavanju.

Sledeći deo zbornika donosi studije slučaja koje osvetljavaju transformaciju i prekarizaciju u različitim režimima rada. Tibor T. Meszmann bavi se transformacijom rad-

nih mesta u autoindustriji i gubitkom njihovog kvaliteta u kontekstu “seljenja na jug”, a prikazuje je na primeru preseljenja čitavih proizvodnih procesa iz Nemačke u Mađarsku. Tekst Dimitre Kofti posvećen je različitim značenjima i praksama koje radnici u rudarsko-metalurškom gradu Perniku u Bugarskoj vezuju za pojmove rizika, opasnosti, nesigurnosti i nezahvalnosti. Jelena Ostojić, Marko Lucić, Katarina Jakin i Teo Matković bave se nesigurnošću zaposlenja uslovljenom ugovorima na određeno vreme odgojteljica u vrtićima u Hrvatskoj, ukazujući na postojanje perifernih pozicija zaposlenih u javnom sektoru te prekarizaciju, koja se izrazito negativno odražava na kvalitet rada i blagostanje zaposlenih.

U četvrtom delu zbornika se transformacije rada razmatraju u kontekstu roda, migracija i radikalnog restrukturiranja odnosa između rada i slobodnog vremena te preoblikovanja značenja brige, humanitarizma i afektivnog rada. Radovi u ovom delu zbornika pokazuju kako duboko neoliberalni režimi rada zadiru u subjektivnost te emocionalne i porodične odnose. Romana Pozniak piše o praksama afektivnog rada u “humanitarnoj industriji” u Hrvatskoj i brizi o sebi kao mehanizmu neophodnom za rad u humanitarnim organizacijama, koji je stalno izložen opasnosti od neoliberalne kooptacije. Etnografski uvid Danijele Majstorović u rad migrantkinjā iz BiH u Nemačkoj iz trećeg talasa emigracije (posle 2015. godine) osvetljava snažno lično pozicioniranje ovih žena i činjenicu da je rad u Nemačkoj, uprkos nižem statusu i obavljanju poslova koji ne odgovaraju njihovim, često visokim kvalifikacijama, bolja alternativa od uslova za rad i život koji imaju u zemlji porekla.

Na tragu bavljenja odnosima između transformacijā rada i transformacijā subjektivnosti je i poslednji sklop radova u zborniku, posvećen procesima komodifikacije privatnog prostora, svakodnevnog života i različitim kulturnim interpretacijama fenomena poput korupcije i nepotizma. Joško Čaleta bavi se komodifikacijom klapskog pevanja u Hrvatskoj kao manifestacijom preplitanja tradicionalne kulture i tržišne ekonomije do kojeg dolazi usled profesionalizacije tradicionalne muzike. Predstavljeno istraživanje pokazuje da klapsko pevanje kao oblik rada deli brojne karakteristike sa režimom rada u okviru turističke industrije – pre svega fleksibilnost i nestalnost. Prilog Tee Škokić i Ozrena Bitija posvećen je praksama privatnog iznajmljivanja smeštaja turistima u Zagrebu, koje autori iščitavaju kroz iskustva radne i životne svakodnevice iznajmljivača, osvetljavajući i uticaj epidemije koronavirusa i potresa iz 2020. godine na ovu ekonomsku delatnost i njene subjekte.

Zbornik zaokružuje pogovor Chiare Bonfiglioli. U njemu autorka priloge iz zbornika pozicionira u šire teoretske i metodološke okvire istraživanja rada, radništva i njihovih transformacija, ukazujući na njihov doprinos globalnim raspravama o deindustrijalizaciji i postindustrijskom društvu.

Zbornik *Transformacija rada: Narativi, prakse, režimi* predstavlja važan, pravovremen i kvalitetan doprinos studijama postsocijalizma, istorije i antropologije rada te srodnih disciplina. Čitaocima nudi produbljen i aktuelan pregled najvažnijih fenomena povezanih sa sferom rada i transformacijama unutar nje. Pristupa im komparativno, sa raznolikih teoretskih i metodoloških pozicija, u širem vremenskom rasponu. Rasprave sakupljene u ovom zborniku intervenišu u naučnu produkciju o radu i radnim odnosima u postsocijalizmu na nekoliko važnih načina: insistiraju na potrebi da se radni i klasni odnosi po-

smatraju kroz prizmu produkcije znanja, reaktualizuju koncept klase i osvetljavaju njegov značaj za tekuće rekonfiguracije radnih režima te nude produbljene etnografske uvide u posledice koje ove rekonfiguracije ostavljaju na državljanke i državljane postsocijalističkih društava srednjoistočne i jugoistočne Evrope, kao i na ova društva u celini.

Tanja Petrović

Anne Allison, *Precarious Japan*, Duke University Press, Durham, 2013., 256 str.

Knjiga *Precarious Japan* kulturne antropologinje Anne Allison prikazuje jedno manje poznato lice Japana. Iako je Japan treće najsnažnije svjetsko gospodarstvo, država je s drugom najvišom stopom siromaštva među zemljama Organizacije za ekonomsku suradnju i razvoj (OECD) (str. 5). Uobičajene predodžbe hiperrazvijenog, radišnog i učinkovitog društva nadopunjene su realnostima određenima siromaštvom, nesigurnošću i nepripadanjem, ukratko prekarnim životima. Međutim, cilj Allison nije objasniti japansku varijantu prekarnosti, već nam približiti ono što naziva “osjećaj prekarnosti” (str. 14). Dodatno opterećena posljedicama Velikog potresa u Tōhokuu 2011. godine, suvremena je japanska svakodnevica, smatra, prožeta nestabilnošću (jap. *fuantei*), nesigurnošću (jap. *fuan*) i gubitkom osjećaja pripadanja (jap. *ibasho ga nai*) (str. 14). “Osjećaj prekarnosti” počinje tada kada je narušen osjećaj sigurnosti. Kao što navodi, Allison želi “ući u bol (...) i dotaknuti okolnosti, uvjete i svakodnevne efekte i afekte načina na koji se živi u nesigurnosti”, a to čini etnografijom koju opisuje kao onu koja uz različite razgovore, događanja i sl. prikuplja i vijesti, knjige, filmove i priče koje čuje od drugih (str. 17), a kojima onda oslikava prekarnost u svakodnevi.

Knjiga tako započinje opisom slučaja muškarca srednjih godina koji 2007. godine umire od gladi sam u stanu, tri mjeseca nakon što mu je ukinuta socijalna pomoć. Iako je riječ o tek jednoj od 32 000 tzv. usamljenih smrti (jap. *muenshi* ili *kodokushi*) (str. 150), nacionalni šok prouzrokovan tom tragedijom pojačan je posljednjim riječima nesretnog čovjeka: “želim pojesti onigiri” (jednostavno jelo kuglice od riže). Skromnost te posljednje želje dodatno pojačava empatiju prema njegovoj nesreći, a sama scena vješto je odabrana kao uvod u prekarnost koju Allison želi da osjetimo – živote koji žude za normalnošću i osnovama ljudskosti, ono što naziva čežnjom za normalnošću (engl. *aspirational normalcy*) (str. 59).

Prije svega, pojam prekarnost je usko povezan s idejom rada, i to određenom vrstom rada koji, napominje, “osigurava ne samo prihod i posao već i identitet i životni stil”. Iako je kao takav bio dostupan samo nekima, pa tako i nekima u Japanu, za Allison prekarnost podrazumijeva gubitak takve vrste rada i života koji se njime omogućuje (str. 7), ali i gubitak nade, odnosno vjere u budućnost (str. 83). Dok ideja o normalnosti “normalnog” života srednje klase opstaje i dalje, nakon pucanja financijskog balona i gospodarskih promjena koje nastupaju 1990-ih godina, zahvaljujući trendu fleksibilizacije poslovanja i zaposlenja nazvanom *ryūdōka*, taj “normalni” život dostupan je sve manjem broju zaposlenih Japanaca. Ideal koji je nekoć bio “običan” život, s vremenom postaje nedostižan većini ljudi te označava pomak iz produktivnog poslijeratnog u suvremeni prekarni

Japan. Usporedno, raste društveno isticanje načela osobne odgovornosti (jap. *jiko sekinin*) koje funkcionira kao svojevrsni ideološki potporanj *ryūdōka* procesima. Prema tom načelu pitanje socioekonomske sigurnosti sve manje je odgovornost države, a sve više samog pojedinca. Međutim, u vrijeme kada Allison piše *Precarious Japan* trećina svih radnika u Japanu je neregularna, odnosno nema stalne ugovore o radu. Kao dio politike fleksibilizacije rada postepeno se povećava i udio agencijskih radnika (jap. *haken*), posebno nesigurne kategorije radništva. Na prekarne okolnosti takvog rada Allison upućuje i podatkom kako tvrtke agencijske radnike plaćaju iz troškova za imovinu ili stvar (jap. *bukken*), a ne radnu snagu, komentirajući kako ih se u takvim uvjetima ne prepoznaje čak ni kao ljudska bića (str. 67).

Nesigurnost, materijalna i druga, koju uzrokuju prekarne oblici rada pretače se u druga područja rada, a njezine simptome Allison prepoznaje u društvenim fenomenima kao što su usamljena smrt, porast broja samoubojstava i pad nataliteta. Dimenzija koju Allison posebno ističe jest ona Japana kao društva bez međuljudskih veza (jap. *muen shakai*), što je posebno problematično u kulturi u kojoj je kolektivism (jap. *shūdan shugi*) do relativno nedavno bio centralni dio izgradnje nacionalnog mita. Ideali povezanosti i pripadnost obitelji, tvrtki ili organizaciji na kojima je temeljen poslijeratni napredak u prekarnom Japanu zamijenjeni su pričama o mladim ljudima kao izbjeglicama (jap. *nanmin*) bez doma, starijim zaboravljenim ljudima koji umiru sami, rastu broja samoubojstava, otuđenja kao što su *hikikomori*, NEET, *futōko* i drugi. Primjeri su to koje Allison smatra simptomima širih društvenoekonomskih problema, života u kojima prevladava osamljenost i usamljenost, otuđenost i nestabilna svakodnevnica.

Izraz koji se proteže kroz knjigu i na neki način odnosi na sve slučajeve koje nam Allison predstavlja jest *ikizurasa*, izraz aktivistkinje Amamiye Karin koji predvodi kao “bol života”. Opisuje ga kao osjećaj nesigurnosti koja “nije samo materijalna već i ontološka – ona koja sa sobom nosi osjećaj egzistencijalne ispraznosti i društvene negacije” (str. 65). *Ikizurasa* je istovremeno i posljedica prekarnog života te je možemo pridružiti onome što Allison naziva “osjećaj prekarosti”. Kao što navodi aktivist Makoto Yuasa, siromaštvo (jap. *hinkon*) se ne odnosi samo na materijalnu neimaštinu, to je “stanje beznadnosti, panike (...) život koji se živi na rubu” (str. 6). Allison nam uspješno prenosi ne samo okolnosti takvog života nego i to kako se osjećaju oni koji proživljavaju prekarost u Japanu.

Ukratko, knjiga *Precarious Japan* izvrstan je doprinos razumijevanju ne samo socioekonomskih prilika Japana već i šire teme prekarosti današnjice i prekarnih života.

Velna Rončević

Priče iz konzerve. Povijest prerade i konzerviranja riba na sjeveroistočnom Jadranu, Iva Kosmos, Tanja Petrović i Martin Pogačar, ur., Srednja Europa, Zagreb, 2020., 301 str.

U uvodu u svoju knjigu *L'autopsie Yougoslave*, objavljenu 1999. godine, filozofkinja i indologinja Rada Iveković navodi kako je sredinom devedesetih u malome predindustrijskom selu Alta Verapaz, usred Gvatemale, naišla na konzerve sardina “Made in Jugoslavija”. Rok

im je *trajanja*, ističe, bio *neograničen*. Proizvod je, u ovom gotovo nevjerojatnom slučaju, nadživio zemlju vlastite proizvodnje. Takva zanimljiva i indikativna putopisna bilješka dobit će vlastiti produbljeni i elaborirani “nastavak” točno dvadeset i jednu godinu nakon prvog objavljivanja, ali sada u formi vrlo opsežnog i slojevitog zbornika radova koji istraživački duboko zadire u potrazi za odgovorima o povijesti, tehnici, međusobnim odnosima, rodnoj emancipaciji, razvoju gradova i mjesta uslijed dinamika potaknutih razvojem riboprerađivačke industrije. Iako će kultura i povijest industrijskoga rada i života posljednjih godina dobiti na istraživačkoj vidljivosti uz niz publikacija usredotočenih na takve monografske teme – poput onih o brodogradilištima, tekstilnoj industriji ili ugljenokopima – njegovi manje vidljivi rukavci koji redovito pritom koreliraju s poviješću ženske emancipacije u kontekstu moderniteta dijela devetnaestog i dvadesetog stoljeća manjih mjesta, još uvijek nisu u dovoljnoj mjeri istraženi te ponuđeni znanstvenoj, ali i široj publici na uvid.

Ovaj zbornik taj manjak nadoknađuje na više razina. Pisan i uređen u trostrukom ključu koji ujedno prati i trostruka struktura zbornika, on nas *grosso modo* uvodi u socijalne, tehničke, povijesne, ali i afektivne narative koji se obavijaju oko, ali i ucjepljuju u finalni proizvod, objekt – konzervu; govori nam pritom i o povijesti razvoja riboprerađivačke industrije u korelaciji s usko povezanim djelatnostima poput ribolova te se naposljetku sidri u prikazu i analizi rada, odnosno njegovih mijena i mutacija u postindustrijskom periodu koji stremlji k turizmu kao gotovo isključivoj privrednoj grani. Nakon “Zahvala” i “Uvoda” urednika, autori prve cjeline “O čemu pričaju konzerve” (Martin Pogačar, Tanja Petrović, Iva Kosmos i Ulf Brunnbauer) podsjećaju na povijest mukotrnog iznalaženja optimalnog tehničkog procesa konzerviranja hrane, a koji će biti jednom od premisa ekspedicijskih i vojnih pohoda, dakle istovremeno simbol osvajanja, ali i neizostavan prehrambeni artikl humanitarne pomoći: konzerve omogućuju fizičko preživljavanje egzistencijalno ugroženih, poput izbjeglica ili ljudi pogođenih elementarnim nepogodama. Ipak, kako se i na koji način konzervirana hrana, uključujući i sardale i ostalu ribu, konzumira u nešto manje dramatičnim situacijama pokazuju autori sudionici radionice “(Od)zahrđala sjećanja: konzerve, sjećanja i osjećanja”, organizirane u Ljubljani 2019. godine. Autorice i autori iz Münchena, Ljubljane, Valencije, Izmiri, Kazana i Beograda u kratkim su svjedočanstvima i prisjećanjima, kakvima je uostalom premrežen cijeli zbornik, zabilježili vlastita iskustva konzumiranja konzerviranih proizvoda. Također, počeci povijesti industrijske prerade ribe vezani su uz priobalna mjesta devetnaestog stoljeća pa će i prve tvornice ribljih konzervi biti osnovane u isto vrijeme: u Izoli 1879. te Rovinju i Fažani 1882., odnosno 1884. godine uz razvoj, ne bez velikih logističkih problema, i vlastitih ribolovnih floti.

Autori druge cjeline “Lokalni svjetovi, globalni putovi” (Veronika Gamulin, Heike Karge, Iva Kosmos, Julijano Sokolić, Inge Solis, Marija Borovičkić, Lea Vene i Tanja Petrović), osim što dodatno produbljuju temu povijesti konzerviranja, odnosno soljenja ribe – tzv. *salsamentuma* – čitatelja pritom uvode u niz novih tema. S jedne strane to je specifična terminologija karakteristična za povijest prerade, poput *garuma* (riblji umak, začini jelima), ali i u suvremeno vrijeme korištenog rječnika poput *svičala*, *barila*, *barake*, *sardelina*, *papalinka*, šperuna itd., dok nas s druge strane približavaju idiosinkrazijama te industrije u nizu lokalnih miljea. Prerada ribe u Istri za vrijeme poratnog perioda vojne uprave, ali i tvornice smještene u nizu otočkih mjesta poput Plavice u Cresu, Fabrike i Ambalaže u Veloj Luci, Kvarnera u Malom Lošinj, odnosno tvornice u južnoistarskom

mjestu Banjole, a koja je od 1927. do 1990. godine djelovala pod imenima Angelo Parodi, Učka, Istra, Mirna, većim su dijelom danas mahom nestalog industrijskog arhipelaga. Tim je značajniji etnografski istraživački aspekt – naglašen ponajviše u ovome dijelu zbornika – kroz intervju i razgovore s nekadašnjim radnicama o njihovim gdjekad i, *nota bene*, maloljetnim iskustvima početka rada u postrojenjima. Rad koji je donosio određenu materijalnu sigurnost i stabilnost, prvenstveno djevojkama i ženama koje su u postrojenjima i fabrikama pritom kroz društveno organizirana putovanja, plesove i zabave ostvarivale i značajan dio vlastite socijalizacije, gotovo je u pravilu bio praćen somatskim i olfaktivnim iskustvima, danas snažno upisanima u njihovu memoriju. Jer, osim što se njezin miris teško ispiru s tijela, iskustvo osmosatnog rada s ribom u hladnoj vodi teško blijedi iz sjećanja: “Uvjeti rada su bili teški. Teško je bilo za raditi – voda-riba-voda-riba; ribi rezali glave; toliko su nagrizzli ruke da je išla krv” (str. 195).

Treća cjelina zbornika “Od rada ka povijesti rada” (Nataša Rogelja Caf, Alenka Janko Spreizer, Srećko Gombač, Dunja Janković, Iva Kosmos, Martin Pogačar i Tanja Petrović) vodi čitatelje u niz reartikulacija, odnosno današnjih interpretacija i pokušaja oživljavanja nekadašnjih fabrika i tvornica. Autori će tako Izolu kroz šetnju gradskim ulicama i predgrađem etnografski interpretativno rekonstruirati kao nekadašnje “mjesto ribara i radnika”, ali u specifičnom kontekstu liminalnosti današnjeg stanja, a zapravo kolebanja između “srušiti ili očuvati”, odnosno pitanja što učiniti s nizom hala i postrojenja koji su nekada pripadala tvrtki Delamaris. Pitanje sadržajnih oživljavanja nekadašnjih postrojenja teške i lake industrije jedno je od centralnih problema niza ne samo priobalnih, nekada i riboprerađivačkih mjesta. Odgovori koji se ponekad u tom kontekstu mogu pronaći upravo su umjetničke ili pak ugostiteljske prirode. Na tom tragu je i iskustvo gotovo skvotiranog prostora tvornice Kvarner u Malom Lošinj, a u svrhu participativnog sudjelovanja u umjetničkim praksama niza medija poput nezavisnog stripa, skulpture, fotografija, glazbe i novih medija. Također, iako se ugostiteljski objekti umješteni u nekadašnja industrijska postrojenja nerijetko odmiču od takvog nasljeđa, moguće je pronaći i poneki drugačiji primjer poput onog Plavica bara u Cresu. Nekadašnji rad tvornice ribljih konzervi Plavica ne baštini se samo kroz ime ugostiteljskog objekta već i kroz uređeni interijer, ali i ponudu na meniju – konzervu koja se proizvodi u Mardešiću na Dugom otoku.

Mnogo je razloga iz kojih ovaj zbornik objavljen u Sloveniji i Hrvatskoj čini vrlo zanimljivu, ali i važnu cjelinu. Temi kojoj je posvećen – povijesti, ali i kulturi prerade i konzerviranja riba – istraživači pristupaju iz niza humanističkih polja, etnološkog, antropološkog, rodnog, studija memorije, historiografskog, arhivskog, ali i fotografskog te na taj način zasijecaju u više registara koji su utjecali na riboprerađivačku industriju *et vice versa*. Pritom su tekstovi pisani vrlo pristupačno, što publikaciju čini lako prohodnom za širi krug čitatelja. Također, zbornik je opremljen bogatom fotografskom kolekcijom; arhivski, suvremeni i autorski/osobni slikovni prilozi prožeti su svim tekstovima i kombinirani sa skenovima/fotografijama konzervi i njihove ambalaže. Iz tog se razloga, također, kod ovoga djela može govoriti i o paralelnom istraživanju u domeni industrijskoga dizajna – oko obrazovano ili zainteresirano za vizualnost tu će pronaći pregršt informacija. Iako dizajn nije problematiziran kao zasebna istraživačka tematska cjelina, on se kroz knjigu provlači od prve do posljednje stranice: predan autorski rad Tanje Radež koja je oblikovala ovaj zbornik radova nemoguće je ne primijetiti.

Jasna Čapo, *Dva doma. Hrvatska radna migracija u Njemačku kao transnacionalni fenomen*, Durieux, Zagreb, 2019., 392. str.

Knjiga *Dva doma: hrvatska radna migracija u Njemačku kao transnacionalni fenomen* Jasne Čapo rezultat je petnaestogodišnjeg etnološkog i kulturnoantropološkog istraživanja. Razmatrajući okolnosti i posljedice radnih migracija iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, političko-društveno-ekonomski kontekst iseljavanja i useljavanja tijekom druge polovice 20. stoljeća te provodeći iscrpno longitudinalno terensko istraživanje, autorica donosi dubinske uvide u kompleksnost migracijskih puteva, motiva za odlazak, planova za povratak te u osobne i obiteljske sudbine takozvanih "radnika na privremenom radu u inozemstvu". Zahvaljujući dugotrajnom, višegodišnjem istraživanju kvalitativnom metodologijom gastarbajteri u knjizi Jasne Čapo nisu ni puki dio statistike ni stereotip, već stvarni ljudi čije odluke, poteškoće, uspjehe, nostalgije i planove autorica minuciozno prati, bilježi te analizira. Knjiga je podijeljena na osam poglavlja uz početno "O knjizi", te završno "Prema novoj koncepciji hrvatskih radnih migracija u Njemačku" u kojem se sumiraju glavni rezultati.

Prvo poglavlje "Okolnosti i kontekst radnih migracija u Njemačku u drugoj polovici dvadesetog stoljeća" donosi detaljan pregled društveno-političkih zbivanja u tadašnjoj Jugoslaviji i Zapadnoj Njemačkoj vezanih uz regrutaciju takozvanih gostujućih radnika. Autorica opisuje politike novačenja privremene radne snage iz Jugoslavije, problematizira dugotrajnost "privremenosti", ukazuje na bilateralne sporazume koji su radnim migrantima osiguravali transnacionalnu socijalnu zaštitu, ali i na kompleksnost integracijskih procesa ističući kako usprkos zagaraniranim socijalnim pravima "integracija u njemačko društvo nije bila jednostavna niti samorazumljiva" (str. 39).

U drugom poglavlju "Znanstveni kontekst: promjenljive istraživačke paradigme" Čapo pruža znanstveni kontekst pisanja o migrantima u Njemačkoj. Prikazuje i analizira dominantnu njemačku teoriju integracije sociologa Hartmuta Essera koja integracijski put migranata normira od usvajanja jezika, preko institucionalne i socijalne integracije, do emocionalne identifikacije s nacijom i državom useljenja. Njoj je srodna paradigma kulturne razlike koja je takvo shvaćanje integracije podržavala inzistiranjem na kulturnim razlikama između doseljenika i domicilnog stanovništva. Autorica kritizira takve pristupe te kao alternativu nudi transnacionalnu perspektivu koja istraživače usmjerava na "proučavanje zapostavljenih prekograničnih društvenih mreža koje migranti grade s državama podrijetla" (str. 93). Na kraju poglavlja kao glavne teme svoje studije ističe stalno odgađani povratak, ulaganja u domovinu, dvodromnost, stalna kretanja između dviju država, promjenjive oblike transnacionalnih obitelji te migrantske konstrukcije identiteta i pripadanja.

U idućem poglavlju "O subjektima i istraživanju" autorica čitatelje upoznaje sa socio-demografskim karakteristikama sugovornika te glavnim metodološkim okosnicama svog istraživanja. Longitudinalno istraživanje tijekom petnaestak godina omogućilo je dubinske uvide u dinamike i tijekom života njezinih sedamdesetak sugovornika, među kojima su oni koji su sami otišli na rad u inozemstvo, ali i njihovi potomci. Iako autorica nudi detaljan pregled i analizu društveno-političkih i ekonomskih trendova u Njemačkoj i Jugoslaviji, u središtu njezine studije su ljudi koje Čapo podcrtava kao agense migracijskog procesa.

Iduće poglavlje “Državne ideologije privremenosti: od povratka do transmigracije” obrađuje promjenjive namjere povratka migranata u kontekstu tadašnjih državnih politika i Njemačke i Jugoslavije koje su poticale ideju privremenosti radnih migracija i konačnog povratka u zemlje podrijetla. S jedne strane Čapo iznosi statističke podatke prema kojima je jasno da se značajniji povratak ipak nije dogodio, a s druge strane kroz prikaze dviju migrantskih priča problematizira fiksno shvaćeni koncept povratka kao trajnog napuštanja zemlje useljenja i povratka u domovinu, kao i klasično postavljen koncept emigracije kao trajnog napuštanja zemlje podrijetla. Dapače, autorica pokazuje kako ni povratak ni migracija nisu jednokratni i nepovratni događaji, već reverzibilni procesi koji “rezultiraju manje ili jače izraženom transnacionalizacijom ili prekograničnim praksama i dvostrukim životnim fokusom migranta, ostavljajući migrantu otvorenu mogućnost gdje će živjeti” (str. 145).

Upravo su bilokalnost i dvodimnost u središtu petog poglavlja “Bilokalnost i dvodimnost: hrvatska i njemačka mjesta u značenju doma”. Autorica u ovom dijelu knjige prati migrantske aktivnosti lokalno i transnacionalno, odnosno u mjestima života u Njemačkoj te u mjestima podrijetla u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Na primjerima ulaganja, posebice u gradnje kuća u zavičaju, Čapo prati procese multilokalnog umještanja i stvaranja osjećaja doma te pokazuje kako je prvotno nepoznati njemački prostor postajao značenski ispunjenim mjestom i novim domom, ali i kako istodobno “nisu izgubili vezu s mjestima podrijetla, a svoje dvije pripadnosti rangiraju otprilike isto ili hijerarhijski, ovisno o životnoj i migracijskoj fazi” (str. 217).

U šestom poglavlju “Transnacionalne obitelji: obitelji razdvojene državnim granicama” analitički fokus usmjerava prema transnacionalnim obiteljima kao “vrsti socijalne formacije koja obitavajući na dva mjesta premošćuje granice nacionalnih država” (str. 227). Naglasak stavlja na modalitete transnacionalnih obitelji i njihove transformacije kroz nekoliko desetljeća, te na transnacionalno roditeljstvo i mobilnost djece kojima su rezultirali dugotrajni bilokalni obiteljski angažmani. Na temelju obiteljskih primjera sugovornika Čapo ispisuje procese rekonfiguriranja obitelji u transnacionalnom socijalnom prostoru u kojemu su živjele. Umjesto da se takve obitelji smatraju nestabilnim i neodrživima, Čapo predlaže njihovu rekonceptualizaciju: “disperziju migrantske obitelji i investicija u dvije ili više država možemo razumjeti kao strategiju kojom se realizira ne samo materijalni boljitak obitelji već se pojedinim članovima osiguravaju alternativne mogućnosti izbora mjesta života” (str. 265). Potonje se, zaključuje autorica na kraju ovog poglavlja, pokazalo iznimno važnim za mnoge hrvatske migrantske obitelji u trenutku izbijanja ratova u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

Sedmo poglavlje “Transnacionalne generacije ‘na dvije stolice’ i transkulturaciona” obrađuje diskurse o kulturi i pripadanju potomaka hrvatskih radnih migranata. Autorica dokumentira kazivanja mladih Hrvata o njihovim višestrukim kulturnim repertoarima te o okolnostima i trenucima kada ih i kako koriste, odvajajući ih ili ispreplićući. Iako je, piše Čapo, razvidno da preuzimaju esencijalizirani koncept “hrvatske” i “njemačke” kulture iz javnog diskursa, mladi istodobno dovode u pitanje “postojanje odjelitih monolitnih nacionalnih kultura” (str. 274). Njihove prakse ukazuju na to da “kulture nisu fiksni, okamenjeni načini mišljenja i djelovanja već da se kultura mijenja i kreolizira u procesu transkulturacione” (ibid.), kao i na heterogenost hrvatske populacije u Njemačkoj.

Na ovo se nadovezuje i iduće poglavlje “Transnacionalne generacije i procesi identifikacije” u kojem Čapo analizira transnacionalne prakse i procese identifikacije potomaka hrvatskih migranata. Kroz četiri primjera autorica pokazuje kako se identiteti konstruiraju i transformiraju situacijski i relacijski te kako je proces izgradnje identiteta nelinearan, a ponekad i konfliktan. Potomci hrvatskih ekonomskih migranata, pokazala je Čapo, razvijaju lokalnu pripadnost u gradovima u kojima žive, ali ne i nacionalnu pripadnost u zemljama primitka. Iako slične dobne i obrazovne strukture, iskazi njezinih mladih sugovornika podcrtavaju heterogene načine pripadanja u transnacionalnom socijalnom prostoru.

U posljednjem poglavlju knjige autorica sumira prezentirane nalaze kritizirajući pritom negativne i često stereotipne prikaze gastarbajterstva u popularnoj kulturi, ali i nekim znanstvenim studijama. Nasuprot takvim konceptualizacijama takozvanih gostujućih radnika u Njemačkoj, autorica još jednom podcrtava važnost pristupanja migrantima i njihovim potomcima kao aktivnim subjektima. Etnografija pojedinačnog, brojni dubinski polustrukturirani razgovori s migrantima i njihovim potomcima te višegodišnje praćenje njihovih sudbina, rezultirali su bogatom “građom o njihovom životu kroz nekoliko desetljeća i razumijevanjem značenja koja pridaju svojem životu u migraciji” (str. 357).

Knjiga *Dva doma* etnografski je utemeljena studija o različitim modalitetima transnacionalnih praksi hrvatske radne migracije u Njemačku. Iscrpna etnografska građa iznesena i interpretirana u knjizi doprinijet će boljem razumijevanju gastarbajterstva, dok istovremeno ova monografija pruža i važne teorijske uvide o transnacionalnosti, ekonomskoj migraciji, pripadanju, umještanju i stvaranju plurilokalnih i promjenjivih domova.

Iva Grubiša

Olga Supek, *Ljeto u Detroitu. Studija jedne lokalne četvrti iz perspektive ekonomske antropologije*, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, 2020., 179 str.

Knjiga Olge Supek – *Ljeto u Detroitu: studija jedne lokalne četvrti iz perspektive ekonomske antropologije* – u devet poglavlja tematizira istraživanje staro gotovo pedeset godina i može se nekome činiti kao otvaranje vremenske kapsule (kako to govori s sama autorica) ili tek pregled onodobnih istraživačkih metoda i metodologija u Americi, gdje u to doba na znanstvenome usavršavanju nije bilo mnogo etnologa iz Hrvatske.

Olga Supek je naime kao studentica poslijediplomskoga studija antropologije na Michiganskom sveučilištu u Ann Arboru sudjelovala od travnja do listopada 1975. godine – njezinih sto detroitskih dana – u kompleksnom znanstvenom antropološkom projektu, istraživanju neregularne, možda još više neregulirane i neuređene ekonomije te socijalnoga konteksta i nezaposlenosti u Detroitu. Bilo je to doba jedne od prvih onodobnih dubokih ekonomskih pa posljedično i društvenih kriza zbog propasti masovne proizvodnje u automobilskoj industriji i okretanja stanovnika novim oblicima i strategi-

jama preživljavanja u gradu. Sve je to obilježilo i Hrvatsku tridesetak godina poslije i tu se skriva nevjerojatna aktualnost ove knjige.

Istraživanje je, uz istraživani gospodarski aspekt, pružilo slikovit i bogat uvid i u svakidašnji život tzv. običnih ljudi, u njihove probleme i životne putove, dnevne aktivnosti koje su bile omeđene društvenom klimom i prostorom kretanja kuća-posao, a u životnome kronološkome slijedu točkama rođenje-smrt. Ukratko – istraživanje je obuhvatilo sve ono što čini život ispričano kao osobne priče koje u nekome trenutku postaju i povijest.

Zapisi s terena – koji su glavni dio ove knjige – nastali su prvo kao terenska dnevnička bilježnica za vrijeme i neposredno nakon istraživanja dok su sjećanja bila svježija (što je grafički izdvojenim citatima sačuvano i u knjizi). Ta je bilježnica s ostalim slikovnim materijalima godinama ostala zabačena i pomalo zaboravljena sa svim dodanim osobnim autoričnim reminiscencijama na susrete s ljudima s kojima je surađivala, dojmove o društvu izvan istraživanjem određenih kategorija, čime se potvrđuje koliko je u etnološkim i antropološkim istraživanjima nužno uključivanje subjektivne, emske, istraživačke razine. Istraživač je kao osoba ionako uvijek prisutan u tekstu, ali se to u starijim istraživanjima nastojalo prikriti tipskim znanstvenim formalnim bezličnim žargonom kao da će zbog toga dobiveni rezultati biti “objektivniji”.

Istraživanje je bilo znanstveno, konceptijski i metodološki izvrsno pripremljeno. Počivalo je na dotadašnjim višegodišnjim istraživanjima tadašnjega ravnatelja Instituta za radne i industrijske odnose Louisa Fermana da je neregularna i neregulirana ekonomija češća u siromašnim gradskim te zaostalim ruralnim krajevima, da je to organizirana mreža profesija tipičnih za “siromaški život” te rezultat “životnog stila siromaštva”, gotovo nevidljiva vanjskim promatračima i nevažna za širu zajednicu. U projektu je sudjelovalo desetero poslijediplomskih studenata, od kojih petero kulturnih antropologa. Zbog sličnog profesionalnog promišljanja mnoge kritičke primjedbe razvile su se u svakodnevnim večernjim zajedničkim raspravama, koje su drukčijim uvidima iz očista svojih disciplina obogatili i korigirali urbanisti, ekonomisti, geografi i sociolozi, također sudionici projekta. Autoričino shvaćanje konceptijskoga okvira projekta već se prije početka rada u Detroitu razlikovalo od Fermanova, koji jednostavno polarizira regularnu i neregularnu ekonomiju kao dva sustava koja se međusobno i dopunjavaju i suprotstavljaju. Olga Supek, koja je u Zagrebu uz etologiju završila i studij sociologije, tada dijelom utemeljen i na marksističkoj literaturi, smatra da to nisu dva suprotstavljena ekonomska sustava, a kriterij za razdvajanje neregularne od regularne ekonomije je, piše ona, nedostatak kontrole nad aktivnostima unutar neregularne sfere. Međutim, to nije dovoljan kriterij, nastavlja ona, jer je struktura ekonomije u oba slučaja jednaka. Posrijedi su isti zakoni razmjene i isti ciljevi – profit, a ne zadovoljavanje društveno i kulturno određenih potreba ljudi. Kruženje dobara i usluga odvija se striktno po zakonu tržišne vrijednosti. Regularna kapitalistička ekonomija ne bi mogla opstati bez one marginalne, neregularne, koja je izvor rezervne radne snage. Drugim riječima, obje te “ekonomije” samo su dva aspekta jednog te istog sustava i ne mogu postojati samostalno, jedna bez druge.

Neregularnu ekonomiju u relativno zatvorenim skupinama u urbanim zajednicama SAD-u u to doba nije registrirala ni mjerila nikakva privatna ili javna institucija te su stoga bili (i ostali) još važniji antropološki uvidi. Istraživanje ne ulazi samo u gos-

podarske već i u društvene odnose, norme, vrijednosti i prakse koji su podloga i kontekst za neregularnu ekonomsku razmjenu, čime se otvara mnogo šira slika društva u cjelini. Savršeno je jasno da je samo intenzivna i dubinska analiza jednoga dijela grada i njegovih stanovnika, ovdje McKennyja, mogla uroditi takvim podacima, a do njih se moglo doći samo etnološkim i antropološkim metodama – metodom promatranja sa sudjelovanjem, primjerice, bez obzira na naznačene teorijske veze između antropologije, sociologije i ekonomije.

Tako su neki istraživači proveli sate i sate u lokalnim barovima kao središtima društvenog života, drugi su razvili mrežu veza i prijateljstava sa susjedima, autorica se uspjela uključiti u rad nekih lokalnih dobrovoljnih aktiva građana, što poslije opširnije opisuje. Govori o drukčijim “ulascima” na gradski teren od seoskih, što je stvorilo nove “navike”: primjerice, odlaženje u isto vrijeme uvijek u iste trgovine, razgovor s djecom pred kućom, čitanje lokalnih novina, sudjelovanje na lokalnim priredbama, vožnju ulicama biciklom u popodnevnom satima kad je većina stanara kod kuće ili na travnjacima ispred svojih kuća. Tako su se ljudi navikli na prisutnost novoga lica, što je olakšavalo kasniji pristup ljudima i postavljanje pitanja.

U metodološkome pogledu, uz promatranje sa sudjelovanjem poslužili su se intervjuiranjem (tematskim i formalnijim s predstavnicima različitih institucija na ispitivnom području), sustavnim posjetima jednom ili nekolicini kazivača u određenim vremenskim razmacima, bilježenjem biografija, praćenjem lokalnoga tiska te detaljnim ucrtavanjem u karte svake kuće, svake trgovine i institucije na istraživanome području. Završna faza projekta bila je relativno kratka. Različita pojedinačna terenska iskustva bila su najvažnija u oblikovanju zaključnih stavova istraživanja pa nije čudno, govori autorica, da je svaka od konačnih interpretacija zadržala i pečat individualnosti. “Što zbog razlika u shvaćanju osnovnih pojmova, što zbog različitih terenskih iskustava, svaki član tima došao je do vlastite interpretacije i na svojstven je način povezo s Fermanovim hipotezama”. Knjiga vjerojatno zato autorski osobno, afektivno progovara o tom terenskome istraživanju, o angažiranim razgovorima s kazivačima s kojima je autorica postala bliska i čije je povjerenje stekla, o prikupljenu obrađenom gradivu koje se može i tematski i metodološki omjeriti s njezinim kasnijim istraživanjima, pogotovo u Hrvatskoj, gdje se u to doba nije posvećivala veća istraživačka pozornost ne samo “neregularnoj ekonomiji” nego uopće ekonomskome aspektu etnoloških istraživanja.

Iznimno mi se čini važnim za hrvatsku etnologiju i antropologiju što je istraživanje u SAD-u kao dio istraživačkoga tima u cijelosti provela hrvatska znanstvenica s prethodnim terenskim iskustvom u domovini pa je njezin uvid uvijek i komparativan, tj. reflektira se na domaća istraživanja. Ne znam koliko je taj rad oblikovao i kasnije istraživačke interese Olge Supek, a koliko je stjecajem studijskih obveza prihvatila to istraživanje jer ju je ekonomija i prije zanimala, ali taj je rad nedvojbeno bio višestruko iskušan u njezinim kasnijim hrvatskim istraživanjima. Naime, u Institutu za etnologiju i folkloristiku (1976. –1987.) Olga Supek je bila prva koja je provela dubinsko istraživanje lokalne zajednice (Gorice Svetojanske, tada Svete Jane u općini Jastrebarsko) usmjereno ponajprije na ekonomske odnose, na problem simboličkih i ekonomskih razmjena kao faktora koji eventualno učvršćuju identitet te lokalne zajednice. Boravila je mjesecima u Gorici Svetojanskoj; nije odlazila iz Zagreba i vraćala se, što bi bilo mnogo komfornije jer je Gorica Svetojanska jako blizu, već je tamo stanovala kao stalni član zajednice. Činilo nam

se to tada u Institutu pomalo i čudnim i izazovnim, ali je rezultiralo drukčijim podacima i istraživačkim rezultatima od tada uobičajenih povremenih kraćih ciljanih boravaka na terenu (što se nije promijenilo do danas).

U skladu s tendencijama i metodologijom u novijim etnološkim i antropološkim istraživanjima knjiga je, osim što je zanimljiva, u cjelini nov i poticajan doprinos različitim aspektima razumijevanja gospodarske antropologije, pogotovo tzv. "sive zone", tako prisutne danas u Hrvatskoj. Čini mi se da bi u današnjoj Hrvatskoj bilo ne samo zanimljivo nego nužno ideološki neutralno znanstveno antropološko istraživanje neregularne, sive, zamućene ako ne i mutne ekonomije u gotovo svim gospodarskim djelatnostima, nažalost na svim razinama, a ne samo u prostorima javno nevidljive radne mase, pogotovo u čvrstom zagrljaju s korupcijom u svim a nikako samo siromašnim slojevima društva.

Knjiga je vrijedan doprinos i kao studija primjera istraživanja neformalnih skupina u gradovima s početaka takvih tipova istraživanja u humanističkim i društvenim znanostima. Znanstveni doprinos je evidentan, a recepcija knjige neće biti isključivo u znanstvenome krugu antropologa, već, vjerujem, i među studentima humanističkih i društvenih studijskih programa. Osobnim uvidom, opisom i interpretacijom istražene teme kao i njezinom trajnom aktualnosti otvara brojne moguće niše i vazda svježije ideje za današnja ne samo gradska istraživanja.

Čestitam Olgi Supek što je smogla snage vratiti se staroj bilježnici i *Ljeto u Detroitu* pretvoriti u zaokruženu cjelinu.

Ljiljana Marks

Katarina Bušić, *Zbirka narodnih nošnji hrvatske dijaspore (The Croatian Diaspora Folk Clothing Collection)*, Etnografski muzej, Zagreb, 2019., 192 str.

Katalog *Zbirka narodnih nošnji hrvatske dijaspore* nastao je na temelju stručne i znanstvene obrade istoimene Zbirke iz fundusa Etnografskog muzeja u Zagrebu osnovane 2014. godine, upravo na inicijativu više kustosice, ujedno i autorice Katarine Bušić. Na taj su način prvi put na jednom mjestu objedinjeni muzejski predmeti odjevne kulture pripadnika tzv. stare hrvatske dijaspore koji su s hrvatskih etničkih prostora migrirali u razdoblju od 15. do 18. stoljeća, kao i Hrvata koji su se nakon raspada Jugoslavije zatekli u granicama novonastalih susjednih država. Višegodišnjoj obradi predmetne građe autorica je pristupila interdisciplinarno, iz perspektive etnološke i kulturnoantropološke te povijesne znanosti, kao i muzejske struke, oslanjajući se na vlastito temeljito poznavanje problematike tradicijskoga odijevanja, terenske istraživačke postupke, postojeću literaturu i izvore te predmetnu građu iz fundusa Etnografskog muzeja koju je prethodno u potpunosti obradila. Na temeljitoj obradi i dubinskoj studiji Zbirke, nastao je katalog s tekstom visokog dometa, u kojem je autorica ruho promotrila i analizirala u složenom i dinamičnom sustavu njegove komunikacijske funkcije u zajednici, u okviru različitih prošlih i suvremenih kulturnih praksi.

Izdanje *Zbirka narodnih nošnji hrvatske dijaspore*, ukupnoga opsega 348 stranica, koncipirano je prema parametrima kataloga zbirki u dvije cjeline: 1. autorski tekst raspoređen u nekoliko poglavlja; 2. kataloški pregled sadržane muzejske građe s fotografijama. Uvodno poglavlje (“Uvod”) sadrži osnovne informacije o samoj Zbirci, određuje se pojam stare hrvatske dijaspore na koju se ponajviše i odnosi pripadajuća građa. U poglavlju “Povijest prikupljanja predmeta u Zbirci narodnih nošnji hrvatske dijaspore” autorica istraživačku i sakupljačku politiku Etnografskog muzeja promatra u dinamičnoj mijeni društveno-povijesnih procesa od zadnje četvrtine 19. stoljeća naovamo, kritički navodeći da ona u pojedinim razdobljima nije bila sistematična. Slijedi prikaz izvora i literature (“O izvorima i literaturi”) u kojem pregledno opisuje kontekst razvijanja nacionalne svijesti i potrebe da se upravo narodnim nošnjama simbolički prikazuju vrijednosti nacionalne kulture, što je opet u skladu s društveno-gospodarskim i povijesnim promjenama sve do najnovijih istraživanja. Tu ideju autorica razvija i dalje u poglavlju “O narodnoj nošnji – pojavnost, vrijednost, prezentacije”, u kojem navedeni fenomen preciznije promatra od zadnje četvrtine 19. stoljeća do danas, ukazujući na to da nošnju ne određuju samo njezin oblik i materijal, tipološke i stilske osobitosti, nego prije svega kontekst uporabe u kulturi zajednice i složen sustav pridodanih joj značenja koji je promjenjiv u vremenu. Autorica nošnju stavlja i u suvremeni kontekst njezina javnog života – kontekst folklorne umjetnosti, folklornog amaterizma i profesionalizma. Pregled građe u poglavlju “Zbirka narodnih nošnji hrvatske dijaspore” primarno slijedi geografsko načelo, a predmeti su razvrstani prema pojedinim hrvatskim zajednicama u europskim zemljama.

Navedene su samo one skupine i područja od/iz kojih je zastupljena građa: moravski Hrvati (Češka Republika), gradišćanski Hrvati (Republika Austrija), podravski Hrvati (Mađarska), Hrvati Bunjevci (Republika Srbija/Vojvodina), Hrvati Šokci (Republika Srbija/Vojvodina, Mađarska, Rumunjska), karaševski Hrvati / Karašovani/Karaševci (Rumunjska), letnički Hrvati (Republika Kosovo). Brojidbeno zastupljenija građa iz nekih područja, s primjetnim regionalnim razlikama, svrstana je prema pojedinim zajednicama, odnosno tipološkim i stilskim karakteristikama ruha. U svakom potpoglavlju najprije su iznijeti sažeti podaci o skupini i općim osobitostima nošnji na promatranom području, a onda slijedi (p)opis građe u Zbirci s navedenim inventarnim oznakama. Kataloški pregled sadržanih muzejskih predmeta prikazan je u drugom dijelu publikacije u istom slijedu.

Stručni tekst upotpunjen je fotografijama iz Dokumentacije Etnografskoga muzeja, srodnih ustanova i privatnih zbirki te detaljima samih muzejskih predmeta, a kataloški pregled fotografijom svakog pojedinog muzejskog predmeta (ukupno oko 800 crno-bijelih i kolor fotografija).

Velika je važnost Kataloga, prevedenog i na engleski jezik, njegov doprinos očuvanju, zaštiti i promicanju kulturne baštine, kao i značajan prinos očuvanju kulturnoga identiteta Hrvata u dijaspori. Osim doprinosa etnologiji i kulturnoj antropologiji te muzeologiji, posebice i specifično etnološkoj, Katalog ima primjenu i publiku u široj stručnoj i zainteresiranoj javnosti, osobito među Hrvatima u dijaspori i iseljeništvu te članovima folklornih skupina u Hrvatskoj i inozemstvu. Katalogom *Zbirka narodnih nošnji hrvatske dijaspore* Etnografski muzej nastavio je prije deset godina započet izdavački projekt predstavljanja fundusa. Radi se o šestom u nizu kataloga muzejskih zbirki kojima se, u skladu sa suvremenim muzeološkim standardima dostupnosti i prezentacije građe i re-

zultata istraživanja, znanstveno-profesionalnoj i široj zainteresiranoj javnosti predstavlja bogati fundus, ovoga puta u značajnoj godini 100. obljetnice osnutka Etnografskog muzeja i ujedno prvi put s temom narodnih nošnji.

Iris Biškupić Bašić

Kapa dolje! Priča o (ne) pokrivanju glave, Mareta Kurtin, ur.
Etnografski muzej, Zagreb, 2019., 344 str.

Katalog *Kapa dolje! Priča o (ne) pokrivanju glave* tiskan je povodom istoimene izložbe održane u Etnografskom muzeju u Zagrebu 2019. godine, a kojom je obilježena 100. obljetnica osnutka Muzeja. Autorice tekstova u katalogu Aida Brenko, Mareta Kurtin i Vesna Zorić ujedno su i autorice izložbe. Tema obljetničke izložbe (i kataloga) odabrana je temeljem sustavnog istraživanja povijesti Muzeja pri čemu su autorice utvrdile da su u vrijeme njegova osnutka najzastupljeniji predmeti bila pokrivala za glavu. Priča o njihovoj povijesti, simboli i ulozi u društvu osobito je zanimljiva u današnjem, "gologlavom" vremenu u kojem živimo i u kojem pokrivala za glavu ne samo da su, prvenstveno u modnom odijevanju, lišena oznake obaveznog modnog dodatka već se njihovo nošenje smatra svojevrsnom odjevnom ekstravagancijom.

Katalog obuhvaća uvodni tekst nakon kojega slijedi pet autorskih tekstova: "Politike sabiranja, interpretiranja i prezentiranja u Etnografskom muzeju", "Pokrivala za glavu iz zbirke Etnografskog muzeja u Zagrebu", "Pokrivanje u vjerskom kontekstu", "O kapuljači i kukuljici" i "Proizvodnja šešira između obrta, umjetnosti i mode", engleski prijevod tekstova, popis literature, internetskih izvora, tiskovina i izvora te na kraju popis slikovnih priloga.

U uvodnom tekstu obrazložena je tema i koncepcija izložbe koju prate i tekstovi u ovom katalogu. Pričom o pokrivalima za glavu, kao najbrojnijim dijelom najranijeg muzejskog fundusa, prate se promjene u muzejskim politikama prikupljanja, obrade i prezentacije. Također, zanimljiva su jer nose niz složenih simboličkih značenja u svim povijesnim razdobljima i ljudskim zajednicama. Istraživanja su se temeljila na predmetima i dokumentaciji iz fundusa Etnografskog muzeja Zagreb te na terenskim istraživanjima zagrebačkih klobučara i kitničarki.

Tekst muzejske savjetnice Aide Brenko "Politike sabiranja, interpretiranja i prezentiranja u Etnografskom muzeju" kroz tri poglavlja obrađuje muzejsku povijest od osnivanja do danas: "Osnutak muzeja", "Period poslije Drugoga svjetskog rata" i "Razdoblje od 1990-ih do danas". Autorica kronološki, kroz djelovanje pojedinih ravnatelja, čije se smjene često poklapaju s promjenama političkih sistema i ideologija, kao i kroz razvoj etnologije i muzeologije kao znanstvenih disciplina, donosi pregled načina prikupljanja, izlaganja, obrade i prezentacije građe u Etnografskom muzeju Zagreb.

Muzejska savjetnica Vesna Zorić, voditeljica Zbirke narodnih nošnji sjeverozapadne Hrvatske, Zbirke narodnih nošnji naroda Europe i Zbirke suvremene odjeće u tekstu "Pokrivala za glavu iz zbirke Etnografskog muzeja u Zagrebu" kroz dvanaest cjelina bavi se različitim vrstama oglavlja i pokrivala za glavu te njihovim ulogama, prvenstveno u

ženskom životu i odijevanju. Autorica istraživanje temelji na fondusu zbirke odjeće iz hrvatskih regija, zemalja bivše Jugoslavije, posebice Makedonije, Vojvodine i Kosova, zemalja jugoistočne Europe te Austrije, Njemačke, Češke i Slovačke, Zbirke izvaneuropskih kultura i Zbirke nakita kao i na izvještajima s terenskih istraživanja i drugim fondovima muzejske dokumentacije Etnografskog muzeja Zagreb. Sinteznim pristupom i komparativnom analizom različitih tipova pokrivala za glavu autorica donosi pregled tipologije, oblika, vrste ukrasa i simbolike ženskih pokrivala za glavu. Poglavlja “Kosa i ukrašavanje”, “Djevojačka pokrivala glave”, “Svadbena oglavlje”, “Podlošci i rogata oglavlja”, “Marame-kape”, “Ženske kape” i “Marame” tematski prate ženski životni ciklus – od djevojke do udate žene – jer je promjena pokrivala značila i promjenu u društvenom statusu. Mnogoznačnosti simbolike kose (plodnost, vitalnost i seksualnost) kao i razlozi njezina pokrivanja opisani su u dijelu “Oglavlja i magija”. Potom je autorica obradila, u fondusu malobrojna, dječja pokrivala za glavu. Simbolika i povijest muških kapa i šešira obrađena je u dva poglavlja. Fenomenu pokrivala za glavu kao nosioca identiteta autorica je posvetila zaključno poglavlje teksta.

Aida Brenko u tekstu “Pokrivanje u vjerskom kontekstu” obradila je povijest, tipologiju i ulogu raznih pokrivala za glavu u religijskim obredima i životu u trima svjetskim religijama – židovstvu, kršćanstvu i islamu – s posebnim osvrtom na dvoznačnost društvenih i religijskih pokrivanja glave i/ili lica: od nametnutog sprečavanja iskazivanja muške seksualnosti do feminističkog čina izbora.

Viša kustosica Mareta Kurtin u tekstu “O kapuljači i kukuljici” donosi povijest izrade, uporabe i značenja kapuljače i kukuljice u tradicijskom i modnom odijevanju, njihovo simboličko i kulturološko značenje te njegove promjene tijekom vremena. Kapuljača od simbola uspješnog radnika, poput one Rockyja Balboe, postaje negativni simbol rasizma kao u slučaju ubojstva afroameričkog tinejdžera Trayvona Martina, ubijenog u majici s kapuljačom. Autorica u tekstu donosi najpoznatije primjere iz suvremene politike poput kukuljica Ku Klux Klana i kukuljica zatvorenika osuđenih na smrt te popularne filmske kulture poput trilogije *Gospodara prstenova* i filmova iz serijala *Ratovi zvijezda*. Kapuljača i kukuljica danas, u vrijeme zagađenja i ozonskih rupa, postaju dijelom ekološke osviještenosti modne industrije nudeći inovativna rješenja poput ugrađenih zaštitnih naočala i filtera s ugljenom, a istovremeno retradicionalizacijom muslimanskih zemalja postaju dijelom novog tipa odjeće za kupanje – burkini i facekini.

Katalog je zaključen tekstom Marete Kurtin “Proizvodnja šešira između obrta, umjetnosti i mode”. Kroz sedam poglavlja obrađene su teme povijesti i recepcije klobučarskog i kitničarskog zanata – od naukovanja, cehova, industrije, suvremenoga dizajna te prezentacije jedne privatne kolekcije pokrivala za glavu. U uvodnom poglavlju autorica kroz kulturološku uvjetovanost pokrivanja glave ukazuje na važnost etnografskih istraživanja u promišljanju suvremenog dizajna. Potom slijede poglavlja “O klobučarskom i kitničarskom zanatu”, “Hrvatsko klobučarstvo – od cehova, suvremenoga obrta do industrije” i “O klobučarskom i kitničarskom naukovanju” koja donose opis procesa i tehnologije izrade šešira, povijesni pregled razvoja obrtne i industrijske proizvodnje šešira, njihove distribucije i prodaje na području Hrvatske te povijest izobrazbe za obrtnika klobučara i kitničarku. Autorica se u njima dotiče i teme kitničarskog ili modističkog obrta, koji se bavi ženskim oglavljinama i zapošljavajući žensku radnu snagu ima važnu ulogu u ženskoj emancipaciji, osvrće se na promijenjeni status obrtnika nakon Drugoga svjetskog rata,

daje kratku povijest salona Kobali i donosi rezultate istraživanja o smanjenoj potražnji za klobučarskim i kitničarskim zanimanjima kao i o gašenju pojedinih obiteljskih obrta s dugom tradicijom poput onoga Ivana Horvatića. Izrazito heterogena cjelina naslovljena “O šeširima u domaćem tisku” donosi pregled različitih tema koje pokriva pregledani tisak od kraja 19. do 21. stoljeća: etimologija modnog nazivlja šešir i klobuk u hrvatskom jeziku, razlike u recepciji šešira u domaćim časopisima *Svijet* (promovira zapadnoeuropske suvremene trendove) i *Hrvatica* (promovira domaće obrtnike), izražavanje nacionalnog identiteta odijevanjem od vremena Ilirskog preporoda do stvaranja vojnih uniformi 1990-ih godina, reklamiranje obrtnika u tisku te utjecaj interneta na današnje obrtnike i trendove. Rad za izložbu odabranih suvremenih dizajnera/umjetnika Staše Čimbur, Tihane Mikša, Josipe i Mirjane Bronić te Silvia Vujičića prikazan je u poglavlju “Primjena klobučarskoga i kitničarskoga umijeća u modi i dizajnu”. Njihov rad autorica svrstava u prostor “koji lebdi između obrta, manufakture i industrije” (str. 265) pri čemu ističe dizajnerski interdisciplinarni pristup koji uključuje tradicijsku tehniku proizvodnje, dizajnersko istraživanje iz područja etnologije i kulturne antropologije, kemije i biokemije do uporabe suvremene tehnologije. Završno poglavlje “Memories are made of this ...”, posvećeno klobučarskom i kitničarskom modnom ormaru hrvatske ikone stila Đurđe Tedeschi, u fokus stavlja pitanje stila u modnom odijevanju. Analizirajući kako Đurđa Tedeschi stvara i nosi svoju kolekciju pokrivala za glavu, autorica stil vezuje uz osobe “naglašenog individualizma” (str. 273). Pregledom arhivske građe kao i terenskim istraživanjima – razgovorima sa zagrebačkim kolobučarskim i kitničarskim obrtnicima – autorica je obradila razvoj klobučarskog obrta od ceha, industrije do današnjeg postupnog gašenja proizvodnje. Također je, uz konzultiranje mrežnih izvora te domaće i strane stručne literature iz područja mode i odijevanja, donijela pregled razvoja šešira kao modnog dodatka u ženskom i muškom odijevanju. Razgovorom sa suvremenim dizajnerima autorica je pokazala utjecaj etnografskih i kulturnoantropoloških istraživanja na suvremene modne prakse.

Katalog izložbe *Kapa dolje! Priča o (ne)pokrivanju* nastavak je serije odličnih kataloga ciklusa tematskih izložbi Etnografskog muzeja Zagreb kojima se tematizira i kontekstualizira modni pribor kao dio tradicijskog i suvremenog modnog odijevanja (izložbe *Koje dobre šuže! Šetnja kroz povijest obuće* i *Tko nosi – ne prosi! S torbom po hrvatskim krajevima*). Pregledno i jasno organiziran s precizno obrađenim temama i velikim brojem slikovnih priloga koji pridonose zanimljivosti i jasnoći tekstova, katalog čini vrijedan doprinos skromnoj domaćoj literaturi o odijevanju i modi, a posebice segmentu modnog pribora.

Andrea Klobučar

Liber Monstrorum Balcanorum. Čudovišni svijet europske margine,
Miranda Levanat-Peričić i Tomislav Oroz, ur., Jesenski i Turk i
Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2019., 371 str.

Pojam čudovišnosti pojavljuje se u mnogim radovima koji tematiziraju Balkan. Ta se čudovišnost ponajprije opisuje u putopisnoj literaturi s namjerom “očudovištavanja” stanovnika Balkana, a zatim posreduje u književnim i likovnim djelima, u kojima se putem

opisa ne/natprirodnih bića i sam prostor Balkana petrificira kao čudovišan. I suvremene imaginacije kulturnih, društvenih, a nadasve političkih praksi jugoistoka Europe nerijetko preuzimaju stajace epitete monstroznosti kao neupitne determinante ovoga prostora (i vremena). Zbornik *Liber Monstrorum Balcanorum* u fokus stavlja upravo navedeno, sabirući na jednom mjestu znanstvenu artikulaciju o balkanskoj čudovišnosti, pozivajući autorice i autore da “na konkretnim primjerima promišljaju otiske čudovišnog u književnim djelima, leksikološkoj praksi, umjetničkom stvaralaštvu, kulturnim politikama i raznovrsnim fenomenima političke svakodnevice”.

Zbornik je prema tom pozivu, nakon uredničkog uvoda, podijeljen u četiri cjeline s ukupno sedamnaest radova. Prva je cjelina naslovljena “Čudovišne granice i susreti na pragu: *Hic sunt Draculae et caetera*”, a obaseže radove posvećene temi graničnosti Balkana i čudnovatim i čudovišnim bićima na krhkim prostornim, vremenskim i kulturnim granicama. Ta su bića i sama nerijetko liminalna, ponajprije kao ona koja pripadaju svijetu živih i mrtvih. Riječ je o člancima Tomislava Pletenca, Dejana Ognjanovića i Marka Piševa, Sanje Lazarević Radak i Josipa Zankija koji propituju kako se gradi diskurs o Drugom te bogato opisuju procese usvajanja umjetničkog (romani, film, putopisi) kolonijalnog pogleda u izgradnji vlastitog “balkanskog” identiteta.

Poglavlje “Kodiranje slike i funkcije: *Monstra vero a monitu dicta*” sastoji se od studija Ane Gospić Županović, Mirne Sindičić Sabljo, Suzane Marjanic i Mirande Levanat-Peričić koje propituju čudovišnost Drugih u hrvatskoj književnosti i kulturi, bilo preko analize književnih reprezentacija hrane i pića u dvama djelima hrvatske pučko-prosvjetiteljske književnosti ili u Kljakovićevim memoarima koji, balkanističkim diskursom, sotoniziraju “balkanski socijalizam”. Urednici su u ovo poglavlje smjestili i analizu romana *Put u raj* koji reflektira Krležino razumijevanje balkanske povijesti kao monstrozne i kanibalske te analizu motiva Roma/Romkinje u hrvatskim romanima kao neloyalnog i nečistog radikalnog Drugog, a prema principu ugniježdenog orijentalizma.

“Čudovišno tijelo: prijevodi, prijenosi, izgubljena i nagomilana značenja” poglavlje je posvećeno “promjenama u značenjskom polju *monstruma*” od leksikološke prakse (Persida Lazarević di Giacomo) preko prekodifikacije magijskog (vlaškog) sustava znanja u dugoročno egzotiziran i komercijalan podžanr popularne kulture – kanibalski žanr (Dragana R. Mašović), do analize figure “nagomilane drugosti” otjelovljene u balkanskoj fatalnoj ženi koja je na filmskom platnu metafora za sam Balkan (Nevena Daković i Biljana Mitrović) te analize umjetničkih refleksija na suvremena kičerozna mitska bića (Mileta Prodanović).

Zbornik zatvara poglavlje “Aveti prošlosti: *Historia nostra monstra vitae est*”. U njemu se progovara o suvremenim kulturnim i političkim preradama “čudovišne” prošlosti na Balkanu u nerijetko još monstroznuju sadašnjost, o resemantizaciji tradicije i kolektivnih identiteta. Riječ je o člancima Lidije Stojanović, Nenada Veličkovića, Mirele Holy, Tomislava Oroza te Marija Vrbanića i Senke Božić-Vrbanić. U njima se tematizira prostorna antizacija Skoplja kao nadomjestak emancipacijskim vizijama za razvoj postsocijalističkog društva, analizira reaktualizacija bosanskog srednjovjekovlja putem afirmacije *bosančice* ili, pak, u slučaju Hrvatske, propituje politički diskurs koji orijentalizira i esencijalizira endogenog Drugog, odnosno tabuizira Balkan kroz fenomen nemrtvih. Zbornik se zatvara tezom o mogućem pomirenju s čudovištem, ponajprije prihvaćanjem

njegove ambivalentnosti, a zatim i prihvaćanjem emancipatorskog potencijala koje ta čudovišna ambivalentnost nudi.

Zbornik je ponajprije namijenjen znanstvenicima i studentima društveno-humanističkog smjera (povjesničarima, etnologima, politologima, filmologima, komparatistima i kroatistima), ali i široj javnosti zainteresiranoj za kompetentnu analizu stereotipa i mitova o Balkanu, poglavito onih u kojima se obezvrjeđujući stavovi i predodžbe o Balkanu jednim svojim dijelom grade na metaforama čudovišnosti. Brojni su znanstveni radovi posvećeni detektiranju i dekonstrukciji balkanističkog diskursa, uz neizostavnu kritiku navedene metaforike, no rijetko je sama “čudovišnost” središnji pojam analize. Štoviše, unatoč plodonoj balkanistici na svjetskoj razini, ukupan broj radova na hrvatskom jeziku je neobično malen te ovaj zbornik kvalitetno pridonosi domaćoj produkciji. U njemu se na inovativan i znanstveno provokativan način istražuju aspekti čudovišne balkanske Drugosti. Iako je fenomen čudovišnosti u kulturnoj antropologiji prisutan od samih začetaka discipline, znanstvenici koji u njoj djeluju tek rijetko i sporadično sudjeluju u istraživanjima okupljenima u interdisciplinarnom polju studija o čudovišnom (engl. *monster studies*). Stoga ovaj zbornik, osim uobičajenih perspektiva postkolonijalne, feminističke, kulturnoantropološke kritike, donosi i važne uvide tog mladog znanstvenog polja. Otvaranjem dijaloga između etno/antropologije i drugih humanističkih disciplina (ali i umjetnosti te geografije i arhitekture) omogućeno je nastajanje sasvim novog područja istraživanja – antropologije čudovišnosti. U skladu s recentnim svjetskim istraživanjima i u ovom je zborniku naglasak na lokanim (balkanskim) istraživanjima čudovišta i čudovišnosti, jer ne samo da su “naša čudovišta različita nego su i stvarna na različite načine”, kako to navodi Yasmine Musharbash u uvodu zbornika *Monster Anthropology in Australasia and Beyond*. Upravo je “stvarnosnost naših čudovišta” potentno istraživačko mjesto za propitivanje lokalne kulturne, društvene i političke svakodnevice, a što ovaj zbornik itekako pokazuje. Stoga tekstovi u njemu nisu teorijski kurioziteti kratkog domašaja, već ozbiljne analize koje nude konceptualni okvir za razumijevanje (moguće) “alternativne stvarnosti”.

Tea Škokić

Devedesete. Kratki rezovi, Orlanda Obad i Petar Bagarić, ur.,
Institut za etnologiju i folkloristiku, Jesenski i Turk, Zagreb,
2020., 427 str.

Već su recenzenti, koji su prvi od čitateljstva stekli uvid u zbornik, zaključili da se radi o djelu koje predstavlja “važan i aktualan doprinos razumijevanju društvenog i političkog konteksta Hrvatske devedesetih” (Reana Senjković), ali i da ta, “neka vrsta enciklopedije posljednje dekade prošlog stoljeća”, predstavlja “važan korak u stvaranju novih koncepata i istraživačkih paradigmi u nizu znanstvenih polja” (Ozren Žunec). Slične analize mogle su se čuti na promociji knjige održanoj ispred zagrebačke Bookse 2. lipnja 2021. godine. Na promociji je, zanimljivo i važno, bio prisutan i profesionalac iz područja edukacije – profesor povijesti koji je dao svoje viđenje o mogućnostima upotrebe zborni-

ka i izvan strogo znanstvenog konteksta, tj. u školskom kurikulumu (tema udžbenika iz povijesti te preučeni i istaknuti segmenata povijesti u njima dotaknuta je u jednom poglavlju zbornika pa je stoga ovaj potez na predstavljaju bio, smatram, promišljen). Zbornik okuplja radove i autore koji se bave društvenom analizom trenutaka koji su obilježili devedesete, a koji se ne tiču prvenstveno i isključivo ratnih zbivanja već i svega onoga što se zbivalo prije, usporedno i nakon njih, a što je stvorilo “strukturu osjećaja” koju, prema riječima sociologa Raymonda Williamsa, kreira svaka generacija iznova. S obzirom na to da i sama otprilike pripadam toj generaciji većine autora, oduševilo me koliko bolno iskreno zbornik rezonira s mojim osobnim sjećanjima na devedesete, ali i kako je odlično u zborniku povezano sve ono bitno što je tada oblikovalo/usmjerilo život, reći ću uvjetno, naše generacije – od smrti, ranjavanja, izbjeglištva i iseljavanja, gubitka doma, posla i općeg osiromašenja većeg dijela hrvatskih građana pa sve do danas bolno osviještene činjenice da je u devedesetima individualni uspjeh zamijenio solidarnost, ali i da nije svatko mogao uspjeti po zaslugama (str. 14). O devedesetima se već pisalo, naravno, ali kako naglašavaju urednici, podataka i nema toliko mnogo (u tom kontekstu urednici ističu kako ne smijemo zaboraviti da do 1992. godine nije bilo interneta u Hrvatskoj). Stoga ovaj zbornik radova predstavlja izuzetno važan doprinos ne samo analizi pojedinih odabranih društveno-ekonomskih elemenata koji su oblikovali devedesete nego i analizi dosad ne toliko često elaboriranih elemenata koji su oblikovali tadašnju strukturu osjećaja.

Urednici i autori vrše kulturno, društveno, ali i osobno seciranje razdoblja koje jest u dekadskom smislu završeno, ali čiji se repovi – kako su urednici vizualno odlično predložili u vidu biljne prisposode devedesetih kao biljke luka koja ima sitne korjenčiće u socijalizmu, oblikovana je u zrelu i slojevitu lukovicu devedesetih te završava dugačkim listovima koji sežu uvis – pružaju još neizvjesno daleko u budućnost (str. 11).

Urednici Orlanda Obad i Petar Bagarić zbornik počinju uvodom “Oštri rezovi, dugi ožiljci” u kojem iznose znanstvenu, ali i osobnu motivaciju za ovaj zahtjevan poduhvat. Suptilna optužba i nevjerica zbog nečinjenja sadržane u pitanju upućenom urednicima “Što ste vi radili devedesetih?” dovoljno su ih motivirale da zajedno s ostalim autorima iznesu dubinske analize određenih tema i odgovore sebi samima, ali i drugima na to pitanje. I sama sam se zatekla pred sličnim upitom nekoliko puta, uglavnom u kontekstu optužbe da je naša generacija pasivna i da nije napravila ništa kako bi spriječila negativne ekonomske i društvene posljedice koje su započele devedesetih. Znala sam u takvim slučajevima odgovoriti da mi se čini da je za to kriva generacija kojoj pripadaju moji roditelji jer je upravo ta generacija bila u dobi kad je nešto i mogla učiniti. No, nakon čitanja ovog zbornika nisam sigurna jesam li i uolikoj mjeri bila u pravu. Pojedina poglavlja u ovoj knjizi podsjećaju čitatelja na to koliko su strašna ta vremena bila što se tiče nesigurnosti i nasilja, pogotovo prema endogenom drugom, koliko je brzo i neočekivano tekao rasap reda i društvenog uređenja, kako je neimaština postala normalna te kako su se brzo mijenjala pravila igre i izigravala predizborna i ostala obećanja. Mogućnosti su u takvim okolnostima bile ograničene, i to ne samo ratnim zbivanjima. I sami urednici ističu kako trebamo biti svjesni da tada još nisu postojali različiti mehanizmi civilnog društva, shvaćeni kao indikatori, a možda i generatori promjene, koji postoje danas. Ovim su zbornikom dali ne samo važan i nov istraživački doprinos ovoj temi već su i ponudili odgovor na to zašto nas i dalje čudi “svaki novi događaj i svako novo iskustvo koje udara na same teme-

lje društvenog ugovora čije poštivanje usvajamo kroz dugotrajne procese uvjetovanja” (str. 12). Jasno i bez srama, napokon, u zborniku se ističu ekonomska i klasna problematika, koja je devedesetih gotovo pa nestala iz fokusa “pod teretom nacionalizirajućih i homogenizirajućih praksi uzrokovanih ratom” (Cvek, Ivčić i Račić, str. 83). Taj se fokus ne uočava samo kod autorefleksivnog određivanja urednika kao pripadnika srednje klase već i u analizama koje slijede. Uz to, i nezaziranje od lijevih marksističkih paradigmi jedna je od “najopipljivijih promjena” koju donosi zbornik, a koja ga kvalitativno bitno određuje (Obad i Bagarić, str. 15).

Knjiga je podijeljena u četiri cjeline s po dva ili tri poglavlja. Cjelinu “Počeci: grumeni i lavine” otvara poglavlje “Povratak u budućnost kapitalizma: moralna i afektivna ekonomija devedesetih (nekoliko kulturnih uzoraka)” autorice Maše Kolanović. Autorica pokušava “uhvatiti/oslikati” Williamsovu strukturu osjećaja koju je donio novi društvenoekonomski poredak – kapitalizam, pri čemu potonji ne sagledava samo kao novu strukturu osjećaja nego i kao silu koja strukturira osjećaje. Analiza se temelji na nekoliko uzoraka. Prvi se tiče reklama kao prvog vjesnika nove osjetilnosti koja otad na drugačiji način oblikuje (ili zagađuje, ovisno o perspektivi) naš vizualni prostor. Analiza prijevodne literature iz područja ekonomije i društvenih znanosti koja se mahom koristila u sveučilišnom obrazovanju zanimljiv je primjer uvida u suptilne načine (na primjer izostanak komentara urednika hrvatskog prijevoda uz opaske samih autora u izvorniku o negativnostima kapitalizma ili isticanje socijalizma kao alternative) na koje se pružala potpora uvođenju novog društvenoekonomskog poretka. Treći uzorak tiče se analize ozračja u kojemu su pojedini autori proglašeni nepodobnim zbog svojeg kritičkog odmaka od nacionalistički obojene svakodnevice. Zanimljivo je, ali ne i čudno da se tim autorima zamjerao, možda baš zbog toga što su uspjeli usprkos tom jasnom kritičkom odmaku od nacionalizma i nejednoznalnog podupiranja svih promjena koje su se devedesetih dogodile, neprikosnoveni glavni cilj kapitalističkog sna – individualni uspjeh.

Sven Cvek, Snježana Ivčić i Jasna Račić u poglavlju “Zavađene plave kute: radnički štrajkovi i nacionalizam oko 1990. godine” analiziraju štrajkove radnika koji su prethodili ratu. Upravo analiza tih štrajkova, provedena kroz analizu sindikalnih novina (a zanimljivo je da autori zazivaju i vrednovanje nesređene arhivske građe dostupne na internetu!), dokazuje da “dolazak kapitalizma nije dočekan pasivno” (str. 103). Ta je promjena vlasničkih odnosa podrazumijevala temeljitu preraspodjelu društvenoga bogatstva stvarnog u socijalizmu, gubitak posla za velik dio radnika te sustavno srozavanje industrijske proizvodnje, a sve to zajedno predstavljalo je ključne momente tranzicijskih reformi (str. 104). Ono što smo možda u suvremenosti skloni zanemariti, a autori podsjećaju na to, jest činjenica da su ekonomske reforme započele još u socijalizmu te su samo nastavljene u devedesetima. Radnike koji su se pobunili protiv takvih promjena raznim se strategijama pokušavalo neutralizirati – a pozivanje na etničko porijeklo ili rad protiv nacionalne stvari pokazali su se u tom smislu uspješnima (i ta praksa nije nestala, kao što se vidi iz javnog diskursa političara i danas). Etnizacija radničkih problema individualizira klasno iskustvo krize (kao nasljeđe socijalizma) i tumači ga kroz prizmu etnonacionalne povijesti. Ovo poglavlje zorno osvještava činjenicu da je oružani sukob u Hrvatskoj započeo u vrijeme klasnog sukoba i da je, kako ističu autori, omeo njegovo daljnje širenje.

Duško Petrović u sljedećem poglavlju “Vrijeme bezakonja: demokratizacija nasilja u kontekstu raspada Jugoslavije” bavi se problematikom normaliziranja nasilja, smatrajući

da upravo taj segment nije sustavnije obuhvaćen u brojnim radovima o ratu, nasilju i bliskim temama. Uz pomoć autorefleksivnog pristupa osvrće se na izvanredno stanje u Sarajevu, ali i u Splitu. Neslužbeno i kapilarno nasilno djelovanje jasno je vidljivo kroz prešutno dopuštanje pljačke, uništavanja i reketarenja u Sarajevu grupacijama koje su bile u funkciji zaštite grada (ali, očito, ne i svih njegovih građana). Upadanje u stanove u privatnom vlasništvu (pogotovo one etnički nepodobnih ili, u smislu pružanja podrške “nacionalnoj stvari”, sumnjivih pojedinaca), pa čak i njihovo zauzimanje od strane ljudi označenih generičkim nazivom gardisti (Split) priča je koju je, vjerujem, gotovo svaki pripadnik naše generacije čuo ili možda i sam poznaje nekoga tko ju je proživio. Autor pokušava ponuditi objašnjenje za činjenicu da je u svega nekoliko godina “prijeden put od bezakonja koje se ogledalo u nasilnim aktima nad pripadnicima nepoćudnih etničkih manjina do širokopojasnog bezakonja koje postalo etnički nediskriminatorno” (str. 124). Upravo činjenica da su sami građani pristali sudjelovati u raspadu poretka jasno rezonira sa suvremenosti brojnih građana Republike Hrvatske, sa svakodnevicom u kojoj je potrebno da se svatko nekako snađe, ako se već nije snašao u devedesetima.

Drugu cjelinu naslovljenu “Širenje: od pristanka od otpora i natrag” otvara poglavlje “Teatar (u teatru) devedesetih” autorice Agate Juniku. Nakon eruditskog uvoda u glavne odrednice autorskog postupka izgradnje teatra dvadesetog stoljeća analizirala je kazališnu produkciju većine hrvatskih kazališnih kuća (osječki HNK namjerno je isključen iz analize zbog nepovoljnih uvjeta rada u to ratno i poratno vrijeme). Veseli njezin zaključak da u kvantitativnom pogledu kazališna produkcija devedesetih godina ne zaostaje za suvremenosti, a analiza rada i djelovanja kazališnih kuća upotpunjena je i onom raznorodnih kazališnih grupa, od Montažstroja do Histriona. Kvalitativna analiza tih produkcija napravljena je s obzirom na način na koji su produkcije bile usmjerene u odnosu na osnaživanje ili potporu nacionalnom projektu. U tom smislu osvježava pristup pojedincu, autoru, kao biću koje je itekako utkano u vrijeme i prostor u kojem djeluje, pa tako i njegove profesionalne odluke. S ponovnim jačanjem izvaninstitucionalne scene koja je zamrla u devedesetima autorica zaključuje kako se formira novi, u inozemstvu prihvatljiv jezik teatra. To je pak, iako na prvi dojam kontradiktorno, posve logično doprinijelo jačanju pozicije lokalnih teatarskih moćnika (koji su to postali upravo zbog podržavanja nacionalnog projekta), a koji su mogli slobodno nastaviti podržavati nacionalni projekt, s obzirom na to da je “za van” postojalo novo, kritički nastrojeno lice hrvatskog teatra. Autorica u tom smislu analizira i utjecaj stranih redatelja koji su djelovali u Hrvatskoj. Prema njezinu zaključku, pozicija onih koji su kroz kazališne predstave doprinosili nacionalnom projektu, kao i onih koji su ga pokušali neutralizirati (a zanimljivo je da su nacionalne nagrade dobivali gotovo pa podjednako!) rezultirala je tada pretežno dosadnim, ali relativno heterogenim, otvorenim i informiranim kazalištem, koje je neprestano imalo “figu u džepu”. Ipak, autorica nam skreće pozornost na to da se kazališna scena u Hrvatskoj počela suočavati s prošlošću.

Boris Koroman je u poglavlju “Devedesete i endogeni drugi hrvatske tranzicije” analizirao odabranu književnu produkciju, točnije 30 djela, od kojih su neka pretočena i u filmove, a koja su odabrana zbog toga što na ovaj ili onaj način opisuju procese kreiranja endogenog (u etničkom, rodnom ili nekom drugom smislu) drugog koji su se tada odvijali. Analitički pojam “emocionalnog kapitalizma” Eve Illouz autor je prilagodio rezultatima analize te zaključuje da se u kontekstu hrvatskog društva radi o “lokalnoj”

prilagodbi navedenog pojma, koji doprinosi diskursu “njegovanja traume” s ciljem reprodukcije ekonomskih odnosa (str. 217). Traume rata i ekonomske situacije vremenski su usporedne, a u političkom se diskursu potiskuju socijalne i ekonomske komponente ukupne tranzicijske traume, uz izrazito favoriziranje diskursa o žrtvi koja krivca pronalazi kroz nacionalistički ključ. Pojedini književnici postaju, istina prvenstveno zbog tekstova kolumni, i mete fizičkih napada što također govori o tome kako je kritičko pisanje o određenim temama postalo i do danas ostalo nepoželjno. To također predstavlja nasljeđe devedesetih.

Anja Gvozdanović i Marko Kovačić otvaraju dio zbornika naslovljen “Odjeci: prošlost koja ne prolazi” poglavljem “Devedesete s odgođenim djelovanjem: jačanje tradicionalističkih vrijednosti među mladima u Hrvatskoj”. Ono što itekako rezonira s mojim osobnim stavovima o odgovornosti zaključuju i autori: mladi nisu imali ključnu ulogu u rušenju poretka devedesetih (nego tzv. 68-osmaši), a “interese i probleme generacije mladih s početka devedesetih artikuliraju stariji, oni donose relevantne odluke koje se potom reflektiraju na živote mladih” (str. 228). Sve je prisutnija retraditionalizacija, kako je povratak konzervativnim vrijednostima nazvao sociolog Josip Županov, a autori su je pratili pomoću sastavnica nacionalne vezanosti i isključivosti te odnosa prema religiji. Analiza je napravljena na rezultatima šest reprezentativnih kvantitativnih istraživanja koja su se na populaciji mladih provodila u rasponu od 1986. do 2013. godine u Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu. Rezultati pokazuju da je “tranzicija umjesto da mladima pruži nove prilike kroz demokratizaciju javne sfere rezultirala kretanjem u autoritarnom smjeru koji se bazirao pretežno na nacionalnom i vjerskom identitetu” (str. 256). Poražavajući je rezultat istraživanja i analize da su mladi od potencijalnih pobjednika tranzicije pretvoreni u stvarne gubitnike.

Ana Ljubojević je u poglavlju “Kulturna trauma i kolektivno sjećanje u Vukovaru” obradila temu sjećanja na rat u Vukovaru iz teorijske perspektive kulturne traume i kolektivnog sjećanja. U prvom dijelu analizira izgradnju dominantnog narativa o Vukovaru kao gradu žrtvi i gradu heroju. Komemorativne prakse obilježavanja “pada grada” tome su značajno doprinijele, a pomak u uokvirivanju ponešto drugačijeg narativa, onog koji slavi herojstvo i žrtvu, a ne poraz, otkrivaju se kroz preimenovanje komemoracije u “Dan sjećanja na žrtvu Vukovara”. Djelovanje Međunarodnog suda u Haagu, odnosno snažan osjećaj neispunjenja pravde značajno su, kako pokazuje autoričina analiza, doprinijeli službenom, ali i osobnim narativima o Vukovaru. U analizi osobnih sjećanja autorica je izbjegavala konstruktivističku paradigmu grupiranja u studijama identiteta što joj je omogućilo zaključke temeljene na stavovima ispitanika koji pak ne daju uvijek primat krivnji pojedinog etniciteta, već političkih elita. Patnja koju su morali procesuirati svi Vukovarci, neovisno o etničkom porijeklu, rezultirala je, pored sukoba i novih podjela, i željom, pa i potrebom za nastavkom života u miru. Pitanje je hoće li dominantni narativ i nasljeđe devedesetih to omogućiti.

Kristina Vugdelića u poglavlju “Predsjedniče, što je ostalo? Etnografija sjećanja na Franju Tuđmana u suvremenoj Hrvatskoj” polazi od pretpostavke da su osobe koje se komemorira u javnom prostoru važne sastavnice nacionalnog pamćenja i simbolike konstrukcije nacionalnog identiteta (str. 299). Prvi predsjednik samostalne Republike Hrvatske nameće se u tom smislu kao logičan izbor za kulturnoantropološku analizu, upravo zato što zajednica ima heterogene ideje o njegovu značaju i važnosti (str. 299).

Autorica se bavi javnim diskursom o lokacijama koje su dobile ime po prvom hrvatskom predsjedniku i načinima na koje je do tih imenovanja došlo, odnosno kako ih se prikazivalo u medijima i izjavama političara. Posebno važno mjesto u analizi zauzimaju prijepori oko prikladnosti ili neprikladnosti određene lokacije za to imenovanje (npr. odluka o imenovanju livade u blizini Trga Francuske Republike Trgom Franje Tuđmana izazvala je negodovanje jer se smatrala izmještenom iz centra, mjestom koje nije trg i po kojem ljudi šetaju pse). Iako je ta lokacija ostala, čini se da je imenovanje nove zračne luke imenom prvog hrvatskog predsjednika skrenulo fokus s tog nezadovoljstva. Naime, potonja lokacija i sam objekt dovoljno su reprezentativni te doprinose jačanju međunarodne vidljivosti značaja koji prvi hrvatski predsjednik uživa, neovisno o kontroverzama koje prate samu zračnu luku. Čini se da moć imenovanja i preimenovanja o kojoj je pisala naša ugledna etnologinja Dunja Rihtman-Auguštin ne blijedi.

Posljednji dio zbornika obuhvaćen cjelinom “Zatvaranje: rentijerstvo na periferiji” zatvaraju poglavlja dvaju ekonomista – Domagoja Račića i Velibora Mačkića. Uključivanje ekonomski orijentiranih radova nije posve uobičajena praksa, pogotovo u humanističkim zbornicima, pa tim više predstavlja velik doprinos sagledavanju istraživačke teme iz različitih očišta. Riječ je o prethodno objavljenim, ali proširenim i dopunjenim radovima, upravo kako bi se čitatelju pružio uvid u ekonomske procese koji su se odvijali devedesetih i koji su oblikovali našu ekonomsku svakodnevicu. Domagoj Račić u poglavlju “Od socijalističke prema rentijerskoj korporaciji: vlasništvo i upravljanje poduzećima u devedesetima” objašnjava, svim neupućenima, modele poduzeća. Zašto je to važno i zanimljivo? Zato što se tranzicija dogodila i u ekonomskom smislu, a ona je pak zahvatila upravo poduzeća. Ovaj rad s ekonomskog aspekta pruža uvid u procese koji su se događali i još uvijek se događaju, a vezani su uz “magični pojam” restrukturiranja. Ne škodi napomenuti da je ono što gotovo svatko od nas zna kolokvijalno u ljutnji izjaviti ovdje artikulirano i potvrđeno znanstvenom analizom: činjenica da “ekonomski uspješniji sloj ekonomske elite u Hrvatskoj korijene vuče iz srednje klase osamdesetih; rastućim poduzećima češće rukovode osobe koje su tranziciju dočekale na radnim mjestima stručnjaka, službenika ili rukovodilaca” (str. 366). Prelazak na rentijersku korporaciju, odnosno poduzeće koje veći dio prihoda ostvaruje različitim, više ili manje legalnim, spektrom aktivnosti, a na temelju rente, dominira hrvatskim ekonomskim prostorom. Takvoj ekonomiji, oblikovanoj devedesetih, u našoj lokalnoj prvobitnoj akumulaciji kapitala, odgovara *status quo*. Nije nevažno istaknuti da takvom obliku poslovanja antikorupcijske mjere, liberalizacija tržišta i pojačana transparentnost predstavljaju prijetnje. A to, pak, predstavlja stvarnu prijetnju za budućnost.

Velibor Mačkić u poglavlju “Balkanska bolest: doprinos raspravi o političkoj ekonomiji hrvatskog modela kapitalizma” analizira početke ekonomske transformacije započete još krajem 1980-ih, odnosno pruža povijesni pregled nastanka i razvoja političko-ekonomskog modela kapitalizma u Republici Hrvatskoj. Zanima ga i odgovor na pitanje koliko su na nacionalnu ekonomiju (smještenu na periferiji) utjecala ekonomska kretanja u centru. Zaključak je da su ograničenja održivog ekonomskog rasta endogene prirode (str. 381). Autor provodi analizu na temelju usporedbe postsocijalističkih zemalja koje su okarakterizirane kao liberalne demokracije i onih koje su okarakterizirane kao izborne demokracije i koje osiguravaju vlasnička i politička, ali ne i građanska prava. Posebno je zanimljiv drugi dio analize u kojem se istražuju dvije važne odrednice koncepta

balkanske bolesti – familizam i kronizam. Obje su odrednice itekako prisutne u našoj realnosti, tvrdi analiza, i važne su za održavanje ortačkog kapitalizma, koji se ne temelji na meritokraciji, već upravo na navedenom familizmu i kronizmu. Zanimljiva je i usporedba s drugim zemljama koja ukazuje da to nije nužnost koju moramo bespogovorno prihvatiti.

Iako riječ zbornik implicira prvenstveno tekstualnu produkciju, u zborniku o devedesetima jednaku važnost imaju i fotografije. One nisu samo dokumenti vremena, već ponekad djeluju gotovo poput zlogukog proroka kao, na primjer, u setu fotografija Borisa Cvjetanovića. Ovaj autor snimio je, iz kasnije perspektive gotovo nadrealne, fotografije promocije i razgledavanja američkih ljesova u zagrebačkom hotelu Palace 1990. godine. Osim ovog primjera koji vizualno odvaja uvodnik od ostatka zbornika za “pogled” u svakodnevicu devedesetih odabrani su, redom, vrhunski fotografski eseji, odnosno izbori fotografija. Sandra Vitaljić odabrala je za zbornik pojedine fotografije s izložbe “Izbliza i osobno: rat u Hrvatskoj” (autori fotografija su Pavo Urban, Željko Gašparović, Imre Szabo, Matko Biljak, Miloš Cvetković, Božidar Kelemenić, Toni Hnojčik). Igor Dražić doprinio je zborniku fotografijama s Prvomajskog juriša, festivala alternativne glazbe održanog u Puli 1998. godine. Barbara Blasin odabrala je fotografije iz reportaža naručenih za časopis *Arkzin*, nastalih 1997. i 1998. godine. Marko Ercegović fotografijama je popratio dubrovački *Karnevo* 2000. godine. Upravo je jedna od tih njegovih fotografija karnevala, koja se referira na poslijeratne neuroze, odabrana za atraktivnu naslovnicu knjige. Zbornik u vizualnom smislu zaokružuju fotografije Ivana Posavca nastale u razdoblju između 1990. i 2011. godine, a posebno je dojmlija ona posljednja u nizu, tzv. “Novo lice budućnosti”.

Opsežan zbornik rezultat je četverogodišnjeg uredničkog rada i to se vidi na svakoj stranici. Nema nepromišljene riječi, a tekstovi se čitaju glatko i s razumijevanjem. Smatram da predstavljaju odličan znanstveni uvid u navedeno povijesno razdoblje za znanstvenike, ali i za sve one koji na nešto drugačiji način žele saznati ili se samo prisjetiti razdoblja devedesetih. Zbornik pruža odličan model za interdisciplinarno sagledavanje pojedinih kompleksnih istraživačkih zaloga.

Olga Orlić

Antropologija izvan akademije – osvrt na *Godišnji skup HED-a 2020: Etnografska istraživanja na tržištu*

Mnoge svjetske korporacije i organizacije u svojem se poslovanju, razvojnim strategijama i programima djelovanja naslanjaju na znanja i vještine kulturnih antropologa i njihova etnografska istraživanja. Istražujući što ponašanja i iskustva čovjeka, u svim kompleksnostima i kontradikcijama, otkrivaju o njegovim stvarnim i specifičnim potrebama, vrijednostima i recepciji, antropolozi angažirani u tim organizacijama i korporacijama fokusirani su na pitanje kako poslovnim idejama, projektima i strategijama, proizvodima i uslugama nadjenuti “boju, dubinu i supstancu” (Thomas H. Eriksen, simpozij WWNA, Ljubljana 2015). U Hrvatskoj, pak, ovakvi se potencijali i primjenjivost kulturnoantropoloških znanja i etnografskih istraživanja donekle, ali svakako nedostavno, prepoznaju u

inicijativama civilnog društva i u javnom sektoru, dok su u gospodarskom sektoru slabo ili nimalo prepoznati. Time motivirano, Hrvatsko etnološko društvo je 4. i 5. studenoga 2020. godine u suradnji s Odsjekom za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskoga fakulteta u Zagrebu organiziralo svoj redovni godišnji skup *Etnografska istraživanja na tržištu*, s namjerom da se identificiraju, potaknu i osnaže sprege kulturne antropologije s gospodarstvom i društvom u rješavanju konkretnih praktičnih pitanja i problema.¹

Godišnji skup se, zbog pandemijskih okolnosti, prvi put održao u *online* formatu. Organizacijski i programski odbor prepoznao je to kao priliku da se nadiđu uobičajeni organizacijski okviri ovoga redovnog događanja Hrvatskog etnološkog društva. Uz izniman angažman i IT podršku Jasmina Klindžića (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu) skup je okupio ukupno 176 pratitelja i sudionika iz 14 zemalja s 4 kontinenta. Skup je bio strukturiran u 5 sesija s ukupno 19 izlaganja koje je izložilo 22 sudionika, a prethodila su im predavanja troje plenarnih predavača: prvog dana skupa dr. sc. Dan Podjed (Institut za slovensku etnologiju, Istraživački centar Slovenske akademije znanosti i umjetnosti, Ljubljana) i dr. sc. Jasna Čapo (Institut za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu), te drugog dana skupa dr. sc. Svanibor Pettan (Filozofski fakultet, Sveučilište u Ljubljani).

Uvodnim izlaganjem predočeni su rezultati istraživanja o radnim karijerama alumna etnologije i kulturne antropologije i potreba tržišta rada u Hrvatskoj u razdoblju od 2003. do 2014. godine, te nekoliko srodnih inozemnih istraživanja, kako bi se uputilo u motive i ciljeve ovoga skupa: na potrebe i potencijale transferabilnosti kulturnoantropoloških znanja i primjene etnografskih istraživanja izvan akademije, na nužnost čvršćeg povezivanja studija i tržišta rada te na potrebu za osnaživanjem uloge i prepoznatljivosti struke u neakademsom prostoru.

Prvo je plenarno predavanje održao Dan Podjed naslovivši ga "Hod po rubu između znanosti i prakse". Predstavljajući odabrane kolaborativne projekte u kojima je sudjelovao, nastojao je konkretno pokazati kako angažman antropologa izvan akademskih okvira doprinosi razvoju proizvoda i rješenja u skladu s potrebama ljudi. Angažmanom antropologa u takvim razvojnim projektima učinjena je promjena paradigme od usko ekspertnog (tehnološkog) pristupa prema pristupu koji u središte stavlja samoga čovjeka, kojemu su usluge i proizvodi namijenjeni, i njegove potrebe. Međutim, naglasio je Podjed, nužna je naredna promjena paradigme – ona koja će u primarnom fokusu imati planet. Ističući kako kriza u kojoj živimo i neizvjesna budućnost utječu i na neizvjesnost antropologije, Podjed smatra da je za opstanak discipline izvan akademskih institucija nužno otvaranje prema inovativnim i kombiniranim istraživačkim pristupima – onima koji uključuju potencijale digitalnih tehnologija te analize "velikih podataka" (engl. *big data analysis*). Istaknuo je nužnost kontinuirane i snažne promocije antropoloških znanja, vještina i potencijala u razvojnim projektima i javnosti te aktivnog sudjelovanja u takvim međusektorskim transdisciplinarnim projektima, pri čemu je važno znanja i ideje predstavljati jezikom koji je razumljiv u neakademsom svijetu.

Jasna Čapo svoje je plenarno izlaganje nasloвила "Etnologija/kulturna antropologija i javna sfera u Hrvatskoj: od kritike kulture do aktivističkog angažmana". Potvrdivši odsutnost antropološke struke u području gospodarskoga razvoja u nas, ponudila je pre-

---

¹ Program skupa sa sažecima dostupan je na <https://hrvatskoetnoloskodrustvo.hr/wp-content/uploads/2020/10/Program-i-sazeci-HED-2020.pdf>.

gled primijenjenih iskoraka etnologije i kulturne antropologije u Hrvatskoj u području javnoga djelovanja i civilnoga društva, odnosno javne antropologije. Kao i Podjed, Čapo je također istaknula transformativnost discipline i tome inherentan zahtjev za metodološkim pomakom. U području javne antropologije to je pomak od klasičnih istraživačkih metoda prema participatornom istraživanju. U svojem pregledu javnoga djelovanja struke u razdoblju socijalizma – struke koja je tada bila generalno suzdržana prema društvenim zbivanjima i potrebama – Čapo je uputila i na iskorake prema spašavanju i zaštiti tradicijske kulture u kontekstu deruralizacije i industrijalizacije, prosvjećivanju javnosti te intervencijskom angažmanu, posebice etnomuzikologa i etnokoreologa. Od 1990-ih naovamo Čapo uočava tri pristupa u djelovanju javnih antropologa u Hrvatskoj: prakademični pristup, kritička kulturna i društvena analiza te aktivistički pristup. Ipak, kako je zaključila, nijedan od tih suvremenih pokušaja javne angažiranosti etnologije i kulturne antropologije u Hrvatskoj nije rezultirao stvarnim i vidljivim probom u javnost. Brojni su razlozi tome, a među njima je Čapo istaknula hermetičke stilove pisanja, kontradikcije koherentne javnoj antropologiji, u javnosti još prisutnu zastarjelu ideju o tome što je etnologija i kulturna antropologija, kao i nezadovoljavajuću suradnju s medijima.

Dr. sc. Svanibor Pettan održao je plenarno predavanje pod naslovom “Izvanakademska primjena znanstvenih spoznaja i vještina: iskustva primijenjene etnomuzikologije”. Krenuvši od sažetog povijesnog pregleda afirmacije primijenjene etnomuzikologije – područja koje je povijesno, teorijski, metodološki i tematski blisko etnologiji i kulturnoj antropologiji, i koje je zasnovano na načelima društvene odgovornosti i djelovanja u rješavanju konkretnih društvenih problema i u akademskom i u neakademskom prostoru – Pettan je središnji dio svojega izlaganja posvetio odabranim projektima kako bi podijelio svoja iskustva i kritički osvrt primjene etnomuzikoloških znanja i vještina s naglaskom na terenski i pedagoški aspekt. U institucionaliziranim istupima primijenjene etnomuzikologije, od 1992. godine naovamo, uočio je okvirno četiri glavna smjera djelovanja: akcijska etnomuzikologija, etnomuzikologija prilagodbe te administrativna i zagovaračka etnomuzikologija. Uputio je i na *Akcijski plan za karijere u području javne i primijenjene etnomuzikologije* (2019.) Društva za etnomuzikologiju (Sveučilište Indiana u Bloomingtonu) koji, premda je izrastao iz američkog konteksta, smatra vrlo korisnim za djelovanje na našim prostorima kada je riječ o jačanju vidljivosti stručnoga djelovanja i pobude interesa studenata za primijenjeno djelovanje. Cilj je tih smjernica pridonijeti unapređenju studija i zapošljavanju etnomuzikologa u raznim kulturnim institucijama, školama, različitim vladinim agencijama, izdavačkim i medijskim ustanovama te tvrtkama koje se bave zdravljem, razvojem zajednica, ekološkom održivošću, kulturnom baštinom i društvenom pravdom. Također je uputio na recentna knjižna izdanja iz područja primijenjene etnomuzikologije koja pokazuju angažiranu transformaciju struke u smjeru prihvaćanja višestrukih odgovornosti i mogućnosti djelovanja u izvanakademsom svijetu koji je opterećen sve brojnijim izazovima.

Prva sesija *Dosezi, potencijali i zamke* okupila je antropologe koji su iz iskustava akademskoga i izvanakademsakoga rada upućivali na prednosti, nedostatke i izazove usmjerenosti na primjenu antropoloških znanja i vještina. Teme izlaganja problematizirale su antropološko obrazovanje, odnos između akademskog rada i rada u privatnom i javnom sektoru te primjenu etnografskih metoda u digitalnom okruženju. Svi izlagači u okviru ove sesije (a govorili su iz perspektive antropološkoga rada u Švedskoj, Norveškoj,

Australiji i Turskoj) dali su uvid u niz primjera primjene etnografskih istraživanja u neakademskom svijetu ukazujući pritom na znatan porast poslova koje rade antropolozi danas. Takva dinamika, kako su isticali, posljedično poziva na promjenu načina na koji gledamo našu disciplinu te priziva novu antropologiju. Izlagači su također uputili na potrebu za kontinuiranim, ali i znatno snažnijim angažmanom struke u prepoznavanju njezinih potencijala u neakademskom svijetu.

Razvoj poslovanja bio je naslov druge sesije u okviru koje je četvero izlagača podijelilo svoje iskustvene uvide u primjenu antropoloških znanja i kvalitativne metodologije, napose etnografskih metoda, u nizu realiziranih projekata u području konzultantskoga rada u razvoju organizacija, organizacijske kulture i upravljanja, organizacijske evaluacije i medijacije, istraživanja tržišta, razvoja proizvoda i usluga pristupom *design thinking* te marketinga. Svo se četvero izlagača složilo da ne-antropolozi uglavnom nisu upoznati s onime što kulturna antropologija može ponuditi u poslovnom sektoru. Međutim, na temelju svojega poslovnog iskustva, istaknuli su kako su kulturna antropologija i etnografske metode važne u poslovnoj primjeni, štoviše, one su nužne u svakoj organizacijskoj i društvenoj intervenciji. Usto, kako su naveli, prepoznali su važnost antropološkoga znanja i u osobnom poslovnom rastu i razvoju. Pritom su posebno isticali struci inherentan senzibilitet za multiperspektivnost i različitost, a koji je nezaobilazan ne samo u radu s civilnim društvom već i u menadžerskim i konzultantskim poslovima te pri istraživanju potreba korisnika u okviru razvoja uslužnih i proizvodnih rješenja i inovacija.

Treća sesija, naslovljena *Kvaliteta života u gradu*, doticala se uključivanja kvalitativnih metoda u projektima klimatski orijentiranog urbanog dizajna, održivog urbanog razvoja, poboljšanja kvalitete života, kao i u okviru šire zasnovanih javnozdravstvenih istraživanja u industrijskom i deindustrijaliziranom prostoru. Kritička refleksivnost, holističko promišljanje te metodološki pristup stvarnim životima i prošlim iskustvima, obilježja su kulturne antropologije koja predstavljaju njezin specifičan doprinos u kolaborativnim i multidisciplinarno strukturiranim projektima usmjerenim na oblikovanje strategija orijentiranih na budućnost života u gradu. Pritom, pozivajući se na svoja projektna iskustva, izlagači su izdvojili nužnost participatornog pristupa u oblikovanju i provedbi razvojnih projekata te su u njegovu zagovaranju istaknuli važnu ulogu kulturne antropologije.

U okviru sesije *Razvoj zajednica* izlagačice su govorile o primjeni etnografskih metoda u projektima usmjerenim na poboljšanje uvjeta života lokalnih zajednica i razvoj društveno korisnog poduzetništva, u planiranju i izradi strategija razvoja zajednica, kao i u programima stvaranja ekosustava socijalnih inovacija s posebnim ciljem povećanja zapošljavanja mladih. Najveći doprinos etnografskih metoda u radu usmjerenom na razvoj zajednica prepoznat je u dijelu istraživanja i definiranja potreba zajednica, ali i u propitivanju kvalitetne programske usmjerenosti organizacija civilnoga društva i lokalne samouprave. Međutim, kako su istaknule, izlagačice su se u svojem djelovanju i radu susrele i s nerazumijevanjem kvalitativnih istraživanja i nedostatkom strpljenja za njihovu cjelovitu provedbu. I u ovoj je sesiji naglašena nužnost participatornog pristupa u okviru razvojnih projekata jer omogućuje kvalitetnije definiranje i analizu potreba zajednice, osigurava provedivost projekata te doprinosi većem povjerenju zajednice u organizacije civilnog društva i lokalne samouprave.

Posljednja sesija *Turizam i proizvodnja baštine* okupila je stručnjakinje koje su na temelju ostvarenih projekata govorile o primjeni kulturnoantropološkoga znanja i kvaliteta

tivnih metoda u području oblikovanja baštinsko-turističkih proizvoda i usluga, posebno u segmentima analize baštinskih resursa i odabira baštinskih tema u nekoj zajednici, prezentaciji i interpretaciji baštinskih proizvoda i usluga te u edukaciji vezanoj uz njih. Pritom, naglasile su izlagačice, ključ uspjeha takvih projekata su participacija i angažman lokalne zajednice koja realizacijom ovakvih projekata zadovoljava svoje potrebe i odnos prema vlastitoj baštini. Participatorni pristup time ne samo da osnažuje zajednicu nego i uspostavlja njezino povjerenje prema kulturnoantropološkoj struci. Problematizirajući pitanja fiksiranja baštine i autoritativne (stručne) redukcije i selekcije tradicije radi oblikovanja baštinsko-turističkih proizvoda i usluga, izlagačice su posebno istaknule prednost pričanja priča (engl. *storytelling*) kao instrumenta kojim se podržava dinamički aspekt baštine te osigurava njezina autentičnost. Kao i u prethodnim sesijama, naglašeno je kako je primjena kvalitativnih pristupa u baštinsko-turističkim projektima znatno ograničena projektnim rokovima.

Ovaj je godišnji skup HED-a nastojao predočiti iskustva te ponuditi ideje, inspiracije i vizije udruživanja etnologije i kulturne antropologije s izvanakademskim sektorima, osnažiti svijest o potrebi jačanja prepoznatljivosti struke, kao i potaknuti neke nove karijerne ideje. Izlagači su afirmativno i s entuzijazmom prenijeli svoja znanja i iskustva rada u različitim izvanakademskim područjima, a ujedno su skrenuli pozornost i na prostore mogućeg napretka struke. U zajedničkom nazivniku njihovih izlaganja stoji potreba za većim otvaranjem struke prema potrebama poslovne, uslužne i šire društvene zajednice, intenzivniji rad na prepoznatljivosti struke te osobito na samoprezentaciji, odnosno efikasnijoj artikulaciji vlastitih znanja i vještina u komunikaciji s neakademskim svijetom.

Marijana Belaj